

આ પ્રશ્નપત્રમાંથી થોડા-ઘણા (ઓછા-વત્તા) પ્રમાણમાં પ્રશ્નો તા. ૧ માર્ચ, ૨૦૧૫ના રોજ લેવાનાર મુખ્ય પરીક્ષામાં પૂછાશે. અભ્યાસક્રમના પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કરવો.

બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થા
સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા

પૂર્વ કસોટી : સત્સંગ પ્રાજ્ઞ ખંડ - ૨ : પ્રશ્નપત્ર - ૧

જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫

સમય : સવારે ૯ થી ૧૨

કુલ ગુણ : ૧૦૦

ગેરહાજર પરીક્ષાર્થીની જવાબવહીનું ફક્ત આ પૃષ્ઠ જ પરત મોકલવું.

પરીક્ષાર્થીની નામ સંબંધી વિગતની નીચે 'બારકોડ' દર્શાવેલ છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકશાન પહોંચાડવું નહીં તેવી ખાસ વિનંતી.

મોડરેશન વિભાગ માટે જ	પ્રશ્ન નં. (ગુણ)	મેળવેલા ગુણ
	૧ (૪)	
	૨ (૪)	
	૩ (૩)	
	૪ (૪)	
	૫ (૬)	

વિભાગ - ૧, કુલ ગુણ (૨૧)

ફરજિયાત : પરીક્ષાર્થીએ જાતે ભરવાની વિગત

વર્ગસુપરવાદ્યક્ષની સહી વગરની જવાબવહી માન્ય ગણાશે નહિ.

પરીક્ષાર્થીની જન્મ તારીખ

પરીક્ષાર્થીનો અભ્યાસ

પરીક્ષાર્થીના જ નામવાળી જવાબવહી અને ઉપરની ફરજિયાત ભરવાની તેની જ વિગતોની સત્યાર્થતા ચકાસીને વર્ગસુપરવાદ્યક્ષે સહી કરવી.

વર્ગસુપરવાદ્યક્ષની સહી

મોડરેશન વિભાગ માટે જ	પ્રશ્ન નં. (ગુણ)	મેળવેલા ગુણ
	૬ (૧૨)	
	૭ (૮)	
	૮ (૧૨)	
	૯ (૮)	

વિભાગ - ૨, કુલ ગુણ (૪૦)

પાછળ લખેલી સૂચનાઓનું અવશ્ય પાલન કરવું.

પેપર તપાસનાર(પરીક્ષક)ની સહી

પરીક્ષકની નોંધ :-

મોડરેશન વિભાગ માટે જ	પ્રશ્ન નં. (ગુણ)	મેળવેલા ગુણ
	૧૦ (૧૨)	
	૧૧ (૬)	
	૧૨ (૬)	
	૧૩ (૧૫)	

વિભાગ - ૩, કુલ ગુણ (૩૯)

મોડરેશન વિભાગ માટે જ

ગુણ આંકડામાં

શબ્દોમાં

ચેકરનું નામ

પરીક્ષાર્થીઓને અગત્યની સૂચના

૧. પરીક્ષાર્થી સત્સંગ પ્રારંભ થી સત્સંગ પ્રાજ્ઞ-૩ સુધીની ક્રમશઃ દરેક પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી જ આગળની પરીક્ષા આપી શકશે.
૨. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષાના મુખ્ય દિવસે પરીક્ષાર્થીના નામવાળું મુખ્ય પૃષ્ઠ પરીક્ષા કાર્યાલય દ્વારા પ્રિન્ટ કરીને મોકલવામાં આવે છે. તે મુજબ જ પરીક્ષાર્થીએ પરીક્ષાની શ્રેણી (દા.ત. પ્રારંભ, પ્રવેશ, પરિચય વગેરે) તથા માધ્યમ (ગુજરાતી, હિન્દી, English)માં પરીક્ષા આપવાની રહેશે. તેમાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર કરીને આપેલી પરીક્ષા માન્ય ગણાશે નહિ.
૩. પરીક્ષાર્થીએ પૂર્વકસોટીના પ્રશ્નપત્રની શ્રેણી (પ્રારંભ, પરિચય, પ્રાજ્ઞ-૧ ફક્ત પહેલું....) તથા પરીક્ષાના માધ્યમ (ગુજરાતી, હિન્દી, English) મુજબ જ મુખ્ય પરીક્ષા આપવાની રહેશે. પૂર્વકસોટીની માહિતી મુજબ પરીક્ષા કેન્દ્રના મુખ્ય પરીક્ષા કાર્યકરને અંતિમ યાદી (Final List) મોકલવામાં આવે છે તે મુજબ જ મુખ્ય પરીક્ષા દિવસે પરીક્ષા આપવાની રહેશે. અંતિમ યાદી(Final List)ની વિગતથી જુદી પડતી વિગતવાળી આપેલી પરીક્ષા રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તેવી જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહીં.
૪. મુખ્ય પરીક્ષા દિને વર્ગખંડમાં હાજર રહેલા પ્રત્યેક પરીક્ષાર્થીએ પોતાના નામવાળી જવાબવહી લઈ તથા તેમાં માંગેલી અન્ય વિગત (જન્મ તારીખ, અભ્યાસ) ભરીને મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર વર્ગ સુપરવાઈઝરની સહી પરીક્ષાર્થીએ ભૂલ્યા વગર કરાવી લેવી. વર્ગ સુપરવાઈઝરની સહી વગરની જવાબવહી રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તે તપાસવામાં આવશે નહીં.
૫. પરીક્ષાર્થી ફક્ત વાદળી કે કાળી શાહીવાળી પેનથી જ ઉત્તરો લખે. પેન્સિલથી, લાલ, લીલી કે અન્ય શાહીથી અથવા એકથી વધારે શાહીથી લખેલા ઉત્તરો માન્ય ગણાશે નહિ.
૬. પ્રશ્નોના જવાબ સૂચના મુજબ આપવા. છેકછાકવાળા જવાબો માન્ય ગણાશે નહીં. અસ્પષ્ટ અને ઉકેલી ન શકાય તેવા જવાબો માન્ય ગણાશે નહિ. એકથી વધારે પ્રકારના જુદા જુદા અક્ષરોવાળી જવાબવહી રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તે તપાસવામાં આવશે નહીં.
૭. પરીક્ષાખંડની બહાર કે અન્ય તમામ પરીક્ષાર્થીઓથી અલગ કે પરીક્ષાના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને આપેલી પરીક્ષા માન્ય ગણાશે નહિ.
૮. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા કાર્યાલય, અમદાવાદની પૂર્વ મંજૂરી લીધા સિવાય, મૂળ પરીક્ષાર્થીના બદલે ‘લહિયા’, ‘સબસ્ટીટ્યુટ રાઈટર’ કે ‘અન્ય વ્યક્તિ’ દ્વારા લખાઈને આવેલ પરીક્ષાની જવાબવહી રદ ગણવામાં આવશે.
૯. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા કાર્યાલય, અમદાવાદને અગાઉથી જણાવ્યા વગર રજીસ્ટર્ડ થયેલ પરીક્ષા કેન્દ્રના બદલે અન્ય પરીક્ષા કેન્દ્રમાંથી આપેલી પરીક્ષા રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તેવી જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહીં.
૧૦. સત્સંગ પ્રવેશ, પરિચય, પ્રવીણ તથા સત્સંગ પ્રાજ્ઞ ખંડના બંને પ્રશ્નપત્રમાં રજીસ્ટર્ડ થયેલા પરીક્ષાર્થીઓએ બંને પ્રશ્નપત્રની પરીક્ષા આપવી ફરજિયાત છે. કોઈપણ એક જ પ્રશ્નપત્રની આપેલી પરીક્ષાની જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહિ.
૧૧. મુખ્ય પરીક્ષામાં જવાબવહીમાં વધારાના પાના કે પુરવણી જોડીને તેમાં લખેલા ઉત્તર તપાસવામાં આવશે નહિ.
૧૨. પરીક્ષાખંડમાં પરીક્ષા દરમિયાન કોઈ પણ પરીક્ષાર્થીએ પરીક્ષા સંબંધી કોઈપણ પ્રકારનું સાહિત્ય, મોબાઈલ ફોન તથા ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો જેવાં કે ટેબ્લેટ, લેપટોપ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો નહિ તથા પોતાની પાસે રાખવા પણ નહિ.
૧૩. પ્રાજ્ઞ પરીક્ષાનું ફોર્મ ભરતાં પહેલાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા.
 - પરીક્ષાર્થી એક જ વર્ષે બંને પ્રશ્નપત્ર આપી શકે છે અથવા પહેલાં વર્ષે પહેલું પ્રશ્નપત્ર અને બીજા વર્ષે બીજું પ્રશ્નપત્ર આપી શકે છે. પહેલાં પ્રશ્નપત્રમાં ઉત્તિર્ણ (પાસ) થયા બાદ જ બીજું પ્રશ્નપત્ર આપી શકાય છે. પ્રાજ્ઞ પરીક્ષામાં ફક્ત પહેલું પ્રશ્નપત્ર અથવા ફક્ત બીજું પ્રશ્નપત્ર આપનારે પાસ થવા માટે તે પેપરમાં ૪૫ ગુણ મેળવવા ફરજિયાત છે.
 - જે પરીક્ષાર્થીએ પ્રાજ્ઞના બંને પ્રશ્નપત્રમાં રજીસ્ટ્રેશન કરાવેલ હોય અને તે પરીક્ષાર્થી કોઈપણ એક પ્રશ્નપત્ર જ આપે અને બીજા પ્રશ્નપત્રમાં ગેરહાજર રહે તો એક જ પ્રશ્નપત્રની આપેલી જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહિ. જે પરીક્ષાર્થીએ પ્રાજ્ઞના બંને પ્રશ્નપત્ર આપ્યાં હોય તેણે પાસ થવા ૮૦ ગુણ મેળવવા પડશે.
 - પ્રાજ્ઞ પરીક્ષા આપતા પરીક્ષાર્થીઓ ખાસ ધ્યાન રાખે કે જે પરીક્ષાર્થીઓ અલગ અલગ વર્ષે પ્રશ્નપત્ર પહેલું અને બીજું આપે છે તેઓએ પ્રથમ પ્રશ્નપત્ર ૪૫ કે તેથી વધુ ગુણે પાસ કર્યા પછી બીજું પ્રશ્નપત્ર વધુમાં વધુ એક જ વર્ષના વિરામ બાદ આપવાનું રહેશે. એકથી વધુ વર્ષની ગેરહાજરી બાદ આપેલું બીજું પ્રશ્નપત્ર માન્ય ગણાશે નહિ. તે પરીક્ષાર્થીએ ફરીથી પ્રાજ્ઞનું પ્રશ્નપત્ર એક અથવા બંને પેપર આપવાના રહેશે.
 - પ્રાજ્ઞ પરીક્ષાના પારિતોષિક વિજેતાની યાદીમાં આવતા પરીક્ષાર્થીઓ પૈકી જેમણે પ્રાજ્ઞના બંને પ્રશ્નપત્ર સાથે એક જ વર્ષે આપ્યા હોય તેમને ૧૦ ટકા ગુણ પ્રશસ્તિરૂપે મળશે અને તેવી રીતે પરીક્ષાર્થી ઈનામ માટે યોગ્ય ગણાશે.
 - નોંધ :- જે પરીક્ષાર્થીઓએ ભારતની પ્રવીણ પરીક્ષા પાસ કરી છે તેવા જ પરીક્ષાર્થીઓ પ્રાજ્ઞ-૧ પરીક્ષા આપી શકશે.
૧૪. અયોગ્ય રજીસ્ટ્રેશન !!! પરિણામ મળશે નહિ !!!

પ્ર. ૧ નીચે આપેલા પ્રશ્નોના એક (સંપૂર્ણ) વાક્યમાં જવાબ લખો.

[૪]

૧. કેવું કર્મ કેવળ મોક્ષને અર્થ થાય છે ?

.....
.....

૨. પંચવિષયરૂપી જે રોગ છે તેની નિવૃત્તિ ક્યારે થાય ?

૩. રઘુનાથજીના જેવી પ્રકૃતિ કોની હતી ?

૪. કારણ શરીર શું છે ? અને તે કયે રૂપે થાય છે ?

પ્ર. ૨ નીચે આપેલા પ્રશ્નોમાંથી કોઈ પણ બેના મુદ્દાસર જવાબ લખો. (ચાર થી પાંચ લીટીમાં)

[૪]

૧. વિષય સન્મુખ ઈન્દ્રિયોની જે તીક્ષ્ણતા તેને ટાળ્યાનો શો ઉપાય છે ?

૨. સર્વ હરિભક્તે કહેલ પોત પોતાના અંગની વિક્તિ લખો.

૩. ધ્યાનનો કરનારો જીવ ક્યારે માયાને તરી પરમ પદ પામે છે ?

૪. સૌ-સૌના જુદી જુદી જાતના ઈશકની વાત કરતાં શ્રીજીમહારાજ શું કહે છે ?

()
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

પ્ર. ૩ નીચે આપેલાં દૃષ્ટાંતોમાંથી કોઈ પણ એક દૃષ્ટાંત લખી તેનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો. (ચાર થી પાંચ લીટીમાં)

[૩]

૧. કૂતરાના દૃષ્ટાંતે જીવનું અસત્પુરુષપણું.

૨. ભૂતના દૃષ્ટાંતે મનની સ્થિતિ.

૩. મૂઆ ટાણે પથારી પર સુવાડેલ મનુષ્યના દૃષ્ટાંતનો મર્મ.

() દૃષ્ટાંત :
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

સિદ્ધાંત :
.....
.....
.....
.....
.....

પ્ર. ૪ નીચેના પ્રસંગોમાંથી કોઈ પણ બે પ્રસંગો અભ્યાસક્રમના વચનામૃતના સંદર્ભનું પ્રમાણ આપી સમજાવો.

[૪]

(ત્રણ થી ચાર લીટીમાં)

૧. પરિક્ષિત રાજાનું શમિક ઋષિના આશ્રમમાં સન્માન થયું નહિ તો તેમાંથી દુઃખ આવ્યું.

૨. સૌભરીનું ૬૦,૦૦૦ વર્ષનું તપ મર્યાદા લોપાતા એળે ગયું.

૩. જેતલપુરની ગણિકાનું શ્રીજીમહારાજે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવું કલ્યાણ કર્યું.

સમજૂતી :

.....

.....

.....

.....

૧. અને ભગવાનના ભક્તની

.....

.....

..... તે તો ભક્તિરૂપ છે.

૩. આવી ભગવત્સ્વરૂપ પણ સમજાતી નથી.

૧. પરમહંસો અને હરિભક્તોના જીવનમાં પ્રસંગે પ્રસંગે વ્યક્ત થતી આજ્ઞાપાલનની દૃઢતા ('જેતલપુરનો યજ્ઞ' થી 'આણંદમાં ઉપાધિ' સુધીના ૪ પ્રસંગો)

૩. શ્રીહરિ સર્વોપરિ : ચરિત્રોને આધારે (‘ખોખરામાં લોલંગરના બાવાઓ યુદ્ધે ચડે છે’ થી ‘જાળિયામાં શ્રીહરિની મંદવાડ લીલા’ સુધીના ૪ પ્રસંગો)

[illegible]

૩. શ્રીજીના મુખે સ્વસ્વરૂપનું દર્શન ('સો વૈ સઃ'ના જ પ્રસંગો)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

[୧୨]

૫. કાનદાસને અસંખ્ય વિમાનો દેખાય છે.

[illegible]

.....

.....

.....

$$[\angle]$$

૧. એભલ ખાયર

૨. સંતદાસજી

() પ્રસંગો :

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

વિભાગ - ૩ : ‘બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ - સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર’ - ચતુર્થ આવૃત્તિ, એપ્રિલ - ૨૦૧૪
અને સામાન્ય જ્ઞાન નિબંધ

પ્ર. ૧૦ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક વિષય ઉપર મુદ્દાસર નોંધ લખો.

[୧୨]

૧. યોગીજી મહારાજની દિનચર્યા

૨. શાસ્ત્રીજી મહારાજની છત્રછાયામાં યોગીજી મહારાજ

૩. વિરલ યોગીજની સર્વધર્મ સહિષ્ણુતા

()

.....

.....

.....

$$[\mathfrak{s}]$$

- () પ્રસંગ - ૧ :

प्रसंग - २ :

$$[\mathfrak{s}]$$

- () પ્રસંગ :

મનન :-

.....

.....

.....

પ્ર. ૧૩ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક ઉપર નિબંધ લખો.

(પાંત્રીસ થી ચાલીસ લીટીમાં)

[૧૫]

૧. આત્માની ઉત્તમ અવસ્થાનો ઉપદેશ : માંડૂક્ય ઉપનિષદ

(સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ - સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૮, પા. નં. ૪ થી ૭)

૨. શાસ્ત્રીજી મહારાજ : અખિલં રુચિરમ્ (સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ - સપ્ટેમ્બર - ૨૦૧૪, પા. નં. ૧૨ થી ૧૪)

૩. પુનર્જન્મ : પ્રાચીન હિન્દુ માન્યતા અને આધુનિક વિજ્ઞાન

(સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ - સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૮, પા. નં. ૧૩ થી ૨૧)

()

.....

પછીના પૃષ્ઠોમાં ઉપરોક્ત ત્રણેય નિબંધ દર્શાવેલ છે.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

* * *

અગત્યની જાહેરાત તમામ પરીક્ષાર્થીઓ આપણી સંસ્થાની નીચે દર્શાવેલી website - link પરથી જૂનાં વર્ષોના પ્રશ્નપત્રો તથા તેના ઉકેલપત્રો નિઃશુલ્ક ડાઉનલોડ કરી શકશે તથા તેની પ્રિન્ટ પણ કાઢી શકશે.

<http://www.baps.org/Satsang-Exams.aspx>

આગામી વર્ષે ૧ માર્ચ, ૨૦૧૫ના રોજ લેવાનાર મુખ્ય પરીક્ષાની પૂર્વતૈયારી માટે મુકાતા પ્રી-ટેસ્ટના સંપૂર્ણ પ્રશ્નપત્રો હંમેશ મુજબ જાન્યુઆરીમાં (1st January, 2015ના રોજ) મુકાશે. નિબંધ એ સામાન્ય જ્ઞાન સહિત મુક્ત વિષય હોય છે, જે અભ્યાસક્રમના પુસ્તકોમાંથી પૂછાતા નથી. આથી પરીક્ષાર્થીઓ નિબંધની તૈયારી સારી રીતે કરી શકે તે હેતુસર આપણે વહેલાસર ફક્ત તે યાદી આપની સમક્ષ મૂકી છે.

પ્રી-ટેસ્ટના નિબંધોની યાદી - List of Pre-test Essays

પ્રાગ્ - ૨ - પ્રશ્નપત્ર - ૧ (Pragna - 2 - Paper - 1)

૧. આત્માની ઉત્તમ અવસ્થાનો ઉપદેશ : માંડૂક્ય ઉપનિષદ (સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ - સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૮, પા. નં. ૪ થી ૭)
1. Teachings on the highest state of the atma: Mandukya Upanishad
૨. શાસ્ત્રીજી મહારાજ : અખિલં રુચિરમ્ (સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ - સપ્ટેમ્બર - ૨૦૧૪, પા. નં. ૧૨ થી ૧૪)
2. Shastriji Maharaj: Akhilam Ruchiram
૩. પુનર્જન્મ : પ્રાચીન હિન્દુ માન્યતા અને આધુનિક વિજ્ઞાન (સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ - સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૮, પા. નં. ૧૩ થી ૨૧)
3. Rebirth: Ancient Hindu belief and modern science

પરીક્ષાર્થી શ્રી,

સસ્નેહ જય શ્રી સ્વામિનારાયણ

સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા માર્ચ ૨૦૧૫ના નિબંધોની પૂર્વ તૈયારી માટે નીચે જણાવેલ માર્ગદર્શન અને સૂચનો ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી.

૧. નિબંધ એટલે કોઈ નિશ્ચિત વિષય ઉપર વ્યવસ્થિત, ચિંતનપૂર્વક અને મુદ્દાસરનું લખાણ. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષામાં પૂછાતા નિબંધો સામાન્ય જ્ઞાનના આધારે, પરીક્ષાર્થીના દૈનિક જીવનમાં સત્સંગના સદ્વાંચન અને કથા શ્રવણ અને મનન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનની કસોટી કરતા ૩૫ થી ૪૦ લીટીમાં લખવાના હોય છે.
૨. પરીક્ષાર્થીઓની માગણીને માન આપીને આ વર્ષે પ્રી-ટેસ્ટમાં પૂછાનાર નિબંધોના વિષયો અગાઉથી પરીક્ષાર્થીના એકાઉન્ટમાં અપલોડ કરવામાં આવ્યા છે.
૩. પ્રી-ટેસ્ટમાં જે તે પરીક્ષામાં પૂછાનાર નિબંધોના ત્રણે ત્રણ વિષયો આપવામાં આવ્યા છે. માર્ચ ૨૦૧૫ની ફાઈનલ પરીક્ષામાં આ ત્રણ વિષયોમાંથી કોઈપણ એક નિબંધ ચોક્કસપણે પૂછાશે જ. માટે જો આપ આ ત્રણે ત્રણ વિષયો તૈયાર કરશો તો આપ ચોક્કસપણે એક નિબંધ મુખ્ય પરીક્ષામાં ખૂબ જ સારી રીતે લખી શકશો.
૪. આ નિબંધોનું સામાન્ય બંધારણ, લખાણ(મેટર) જૂના ‘સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ’માંથી લેવામાં આવે છે.
૫. અહીં આપેલા નિબંધોનું લખાણ કેવળ દિશા સૂચક છે. આ જ લખાણ ગોખીને પરીક્ષામાં લખવાની જરૂર નથી. આથી વિશેષ સારા મુદ્દાઓનું ચિંતન-મનન કરી આપની રીતે પૂર્વ તૈયારી કરીને લખી શકો છો.
૬. ગુજરાતી માધ્યમ (ભાષા) સિવાયના પરીક્ષાર્થીઓ માટે : આ નિબંધોનું મૂળ પ્રકાશન ગુજરાતી ભાષામાં જ હોવાથી તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ન કરતાં, તેનો ભાવાર્થ સમજીને પરીક્ષાર્થીએ પોતાની રીતે સમજીને તૈયારી કરવાની રહેશે. પરીક્ષા કાર્યાલય અંગ્રેજી કે હિન્દી ભાષામાં આ નિબંધોનું ભાષાંતર આપી નહિ શકે. તેથી ભાષાંતર કરવા અંગેનો પત્રવ્યવહાર કે ઈ-મેલ પણ પરીક્ષા કાર્યાલયને કરશો નહિ તેવી નમ્ર વિનંતી છે.
૭. ગુજરાતી ભાષા વાંચી, લખી કે બોલી ન શકતા હોય તેવા પરીક્ષાર્થીઓએ માતા-પિતા, વડીલો કે અન્ય સ્વજનો-સ્નેહીઓ પાસે વંચાવીને નિબંધનો ભાવાર્થ સમજી પોતાની રીતે, પોતાના શબ્દોમાં લખીને તૈયારી કરવાની રહેશે.
૮. One essay from the above list of essays will be asked in the Final Examination of March-2015.

સત્સંગ પ્રાશ-૨

નિબંધ - ૧

આત્માની ઉત્તમ અવસ્થાનો ઉપદેશ : માંડૂક્ય ઉપનિષદ

Teachings on the highest state of the atma : Mandukya Upanishad

સ્વામિનારાયણ વેદાંત અંતર્ગત ઉપનિષદોની લેખ-શ્રેણીમાં આ અંકમાં એક સાથે બે ઉપનિષદોનો આસ્વાદ છે : માંડૂક્ય ઉપનિષદ અને ઐતરેય ઉપનિષદ. એકમાં આત્માની ઉત્તમ અવસ્થાનો ઉપદેશ છે, તો બીજામાં સૃષ્ટિના સર્વસ્વની ઓળખાણ છે. પહેલાં આસ્વાદ માણીએ માંડૂક્યનો અને ત્યારબાદ ઐતરેય ઉપનિષદનો.

■ માંડૂક્ય ઉપનિષદ : પરિચય

માંડૂક્ય ઉપનિષદ અથર્વવેદમાં સમાયેલું છે. અથર્વવેદની માંડૂક્ય નામની શાખામાં આ ઉપનિષદનો પાઠ થતો હોવાથી આ ઉપનિષદને ‘માંડૂક્ય’ એવી સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ઉપનિષદ કદમાં અન્ય પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો કરતાં સૌથી નાનું છે. તેના મંત્રોની સંખ્યા ફક્ત ૧૨ જ છે. આ ૧૨ મંત્રો ૪ ખંડોમાં વહેંચાયેલા છે.

■ ઉપદેશ

પરબ્રહ્મની યથાર્થ ઉપાસના-ભક્તિ કરવી હોય તો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડે, બ્રહ્મરૂપ થવું પડે. આ ઉપનિષદમાં આત્મજ્ઞાનનો અને આત્માને અક્ષરબ્રહ્મ સંગાથે એક કરી બ્રહ્મભાવ પ્રગટાવવાનો સરળ ઉપદેશ છે. આવો, એ ઉપદેશને જાણીએ.

■ આત્માની બ્રહ્મરૂપે વિભાવના - અયમાત્મા બ્રહ્મ ।

બ્રહ્મરૂપ થવા બ્રહ્મનો મહિમા જાણવો પડે. તેથી બ્રહ્મમહિમાના ઉદ્ગાનથી જ આ ઉપનિષદનાં શ્રીગણેશ થાય છે. ‘ૐ ઇત્યેતદક્ષરમિદં સર્વમ્ ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ - ૧/૧) ‘ૐ શબ્દથી જેની કીર્તિ ગવાય છે, તેવું આ અક્ષર સર્વમાં વ્યાપી રહ્યું છે.’ ફરી આ જ વાત અક્ષર શબ્દના સ્થાને બ્રહ્મ શબ્દ પ્રયોજી કરે છે. ‘સર્વ હોતદ્ બ્રહ્મ ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ - ૧/૨) ‘આ બધું જ અક્ષરબ્રહ્મમય છે.’

આમ અક્ષરબ્રહ્મની સર્વવ્યાપિતા કહી. આમ કહેવાનો મૂળ હેતુ તો બ્રહ્મદષ્ટિ ઘૂંટાવવાનો છે. ‘સર્વમ્’ એટલે બધું. જો બધું જ બ્રહ્મમય છે, તો ‘સર્વમ્’ની અંતર્ગત તો આ મારો આત્મા પણ આવી જાય. તેથી મારો આત્મા પણ બ્રહ્મમય છે, બ્રહ્મરૂપ છે, અક્ષરરૂપ છે. સાધના માર્ગનો આ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત છે. હવે આ જ સિદ્ધાંતને ફરી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉદ્ઘાટિત કરે છે. ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૧/૨) ‘આ જીવાત્મા અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે.’

આમ, આત્માની બ્રહ્મરૂપે વિભાવના કરવાનું પ્રતિપાદન થયું. હવે આ બ્રહ્મવિભાવના આપણા સૌમાં સરળતાથી પ્રગટી

શકે તે માટે અહીં સુંદર રીત અપનાવી છે. આત્માની બ્રહ્મરૂપે વિભાવના કરવી એટલે પ્રથમ તો એને ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાઓથી જુદો સમજવો. દેહ અને અવસ્થાઓ એ તો આત્માને વળગેલાં બંધનો છે. આ ઉપનિષદમાં ‘હું ત્રણ અવસ્થાઓથી જુદો છું, બ્રહ્મરૂપ છું’ એ રીતે પોતાના આત્માનું અનુસંધાન કરવાનો મુખ્ય આદેશ છે. ‘હું ત્રણ અવસ્થાઓથી જુદો છું’ એ સમજવા પ્રથમ તો ત્રણ અવસ્થાને જાણવી પડે. એમ જાણે તો જ પછી એ ત્રણ અવસ્થાથી પર એવા જીવાત્મામાં બ્રહ્મની વિભાવના શક્ય બને. તેથી આ ઉપનિષદમાં પ્રથમ જીવાત્માની જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન કર્યું અને ત્યાર પછી એ ત્રણ અવસ્થાથી પર પરિશુદ્ધ જીવાત્માની ચોથી અવસ્થા બ્રાહ્મીસ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. આમ અહીં ‘સોડ્યમાત્મા ચતુષ્પાત્’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૧) એવા શબ્દો દ્વારા જીવાત્માને ચાર પાદવાળો અર્થાત્ ચાર અવસ્થાવાળો કહ્યો છે.

આવો, એ અવસ્થાઓને જાણીએ.

■ પ્રથમપાદ : જાગ્રત અવસ્થા - જાગરિતસ્થાનો બહિષ્પ્રજઃ ।

પ્રથમ જાગ્રત અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે. ‘જાગરિતસ્થાનો બહિષ્પ્રજઃ સસાંગ એકોનવિંશતિમુખઃ સ્થૂલભુગ્ વૈશ્વાનરઃ પ્રથમઃ પાદઃ ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૧) ભાવાર્થ એવો છે કે આ જીવાત્મા જ્યારે ‘બહિઃ’ એટલે કે બહાર રહેલાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે વિષયોને ‘પ્રજઃ’ કહેતાં સારી રીતે જાણતો હોય, ત્યારે તેની જાગ્રત અવસ્થા કહેવાય. આ જાગ્રત અવસ્થામાં જીવાત્મા ‘એકોન-વિંશતિમુખઃ સ્થૂલભુગ્’ હોય છે. અર્થાત્ તે નેત્ર, શ્રોત્ર વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; હાથ, પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; પ્રાણ, અપાન વગેરે પાંચ પ્રાણ તથા મન, બુદ્ધિ વગેરે ચાર અન્તઃકરણો, એમ ૧૮ સાધનોનો મુખ્યપણે ઉપયોગ કરી વિવિધ પ્રકારના ભોગોને ભોગવતો હોય છે. જેમ કે જાગતાં આપણે આંખથી જોવું, કાનથી સાંભળવું, પગથી ચાલવું, હાથથી કોઈ ક્રિયા કરવી વગેરે સભાનપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે આપણી જાગ્રત અવસ્થાની ક્રિયાઓ છે. આ અવસ્થામાં આપણને આપણા સ્થૂળ શરીરનું પૂરેપૂરું ભાન રહે છે. વળી, જાગ્રત અવસ્થામાં ‘વિશ્વ’ કહેતાં બધા જ બાહ્ય વિષયોને ભોગવવાની યોગ્યતા ધરાવતો હોવાથી આ જીવાત્માને આ ઉપનિષદમાં ‘વૈશ્વાનરઃ’ કહ્યો છે. અને તેથી જ તેને ‘વિશ્વ’ અથવા તો ‘વિશ્વાભિમાની’ જેવી વિશિષ્ટ સંજ્ઞાઓથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ રીતે સ્થૂળદેહ સાથે જોડાયેલી જાગ્રત અવસ્થાનું પ્રથમ પાદરૂપે વર્ણન કર્યું. હવે દ્વિતીય પાદ કહે છે.

■ દ્વિતીય પાદ : સ્વપ્ન અવસ્થા - સ્વપ્નસ્થાનોઽન્તઃપ્રજઃ ।

‘સ્વપ્નસ્થાનોઽન્તઃપ્રજઃ પ્રવિવિક્તભુક્ તૈજસો દ્વિતીયઃ પાદઃ ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૨) જે અવસ્થામાં નિદ્રાધીન જીવાત્મા બાહ્ય જાગ્રત અવસ્થાના પદાર્થોને નહીં, પરંતુ ‘અન્તઃ’ કહેતાં આંતરિક પદાર્થોને જ ‘પ્રજઃ’ કહેતાં સારી પેઠે જાણતો હોય તેને સ્વપ્ન અવસ્થા કહેવાય. આ અવસ્થામાં સ્થૂળ દેહનું ભાન રહેતું નથી. આપણે સ્વપ્ન જોઈએ છીએ ત્યારે પાંચ કર્મેન્દ્રિય કે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાંથી કોઈપણ તેમાં સક્રિય નથી હોતું, પરંતુ તે વખતે મન, બુદ્ધિ જેવાં અંતઃકરણ સક્રિય હોય છે. આ અવસ્થામાં જીવાત્મા ‘પ્રવિવિક્તભુક્’ કહેતાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિના વિવિધ પ્રકારના ભોગોને સારી પેઠે ભોગવતો હોય છે. આ સંપૂર્ણ સ્વપ્નસૃષ્ટિના સર્જક પરમાત્મા છે. જીવનું તેમાં કાંઈ ચાલે નહીં. જીવના પૂર્વકર્મ અનુસારે તે તે કર્મમાંથી કેટલાંક સંચિત કર્મના ફળને ભોગવવાવા પરમાત્મા સ્વપ્નસૃષ્ટિ સર્જે છે. ખૂબ અલ્પકાળમાં ઘણાં બધાં સંચિત કર્મોનાં ફળ આ સ્વપ્ન અવસ્થામાં જીવાત્મા ભોગવી ચૂકે છે.

અંધકારમાં હોવા છતાં, નેત્ર બિડાયેલાં હોવાં છતાં, નિદ્રામાં પણ વિવિધ પ્રકારના પદાર્થોનો તેજયુક્ત વસ્તુઓની જેમ સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી સ્વપ્ન અવસ્થામાં રહેલા જીવાત્માને ‘તૈજસઃ’ એવી વિશિષ્ટ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ રીતે સૂક્ષ્મદેહ સાથે જોડાયેલ સ્વપ્ન અવસ્થાનું દ્વિતીય પાદરૂપે વર્ણન કર્યું. હવે તૃતીય પાદ કહે છે.

■ તૃતીયપાદ : સુષુપ્તિ અવસ્થા - ન કચ્ચન સ્વપ્નં પશ્યતિ ।

‘યત્ર સુષો ન કચ્ચન કામં કામયતે ન કચ્ચન સ્વપ્નં પશ્યતિ તત્ સુષુપ્તમ્ ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૩) જે અવસ્થામાં કેવળ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ નહીં, પરંતુ મન પણ વિરામ પામી ગયું હોય છે. વળી, જાગ્રત અવસ્થામાં જેમ વિવિધ પ્રકારની કામનાઓ-ઈચ્છાઓ થાય તેવી કોઈપણ પ્રકારની ઈચ્છાઓ કે સંકલ્પો પણ જેમાં ક્યારેય થઈ શકતાં નથી અને જે અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારનું સ્વપ્ન સુધ્ધાં ન દેખાય તેવી અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહેવામાં આવે છે. સુષુપ્ત એટલે સંપૂર્ણ રીતે સુમ્, સૂઈ ગયેલો. મનુષ્ય અતિ ગાઢ નિદ્રામાં હોય ત્યારે આવું બનતું હોય છે. ત્યારે તેને બહારની કોઈ વસ્તુના જ્ઞાનનો પ્રકાશ નથી હોતો. આંતરિક કોઈ સ્વપ્ન પણ નથી દેખાતું. આમ, આ અવસ્થામાં સ્થૂળદેહ અથવા તો સૂક્ષ્મદેહ કરતાં પણ કારણદેહની પ્રધાનતા

હોય છે. આ અવસ્થામાં તો જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો આ જીવાત્મા પરમાત્માની ઈચ્છાથી પ્રધાન-પુરુષના સુખલેશમાં લીન થઈ જાય છે. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનસ્વરૂપે રહેલા આ જીવાત્માને ‘પ્રાજ્ઞ’ એવી વિશિષ્ટ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. આમ જીવાત્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનું તૃતીય પાદરૂપે વર્ણન કર્યું.

આ રીતે જીવાત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ વર્ણવી. આ જ ત્રણ અવસ્થાઓની વાત પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાને પણ સારંગપુર પ્રકરણના છઠ્ઠા વચનામૃતમાં ખૂબ જ સરળતાથી અને વિસ્તૃત રીતે વર્ણવી છે.

આ અવસ્થાઓને નિરૂપવાનો મૂળ હેતુ તો આ ત્રણેય અવસ્થાથી પર પરિશુદ્ધ જીવાત્માની બ્રહ્મ સંગાથે એકતા સમજાવવાનો, બ્રાહ્મીસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. તેથી હવે તે બ્રહ્મ સાથેની એકતાને જ, કહેતાં બ્રાહ્મીસ્થિતિને જ ચતુર્થ પાદરૂપે કહે છે.

■ ચતુર્થપાદ : બ્રહ્મ સાથે એકતા - એકાત્મ્યપ્રત્યયસારં ચતુર્થમ્।

‘નાન્તઃપ્રજ્ઞં ન બહિઃપ્રજ્ઞં નોભયતઃપ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞનઘનં ન પ્રજ્ઞં નાડપ્રજ્ઞમ્।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૫) ભાવાર્થ એવો છે કે એક ચોથી અવસ્થા છે કે જેને જાગ્રત અવસ્થા પણ ન કહેવાય, સ્વપ્ન અવસ્થા પણ ન કહેવાય અને સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ ન કહેવાય. એ અવસ્થા તો આ ત્રણેય અવસ્થાથી જુદી અને શ્રેષ્ઠ છે. આ અવસ્થામાં જીવાત્મા ‘એકાત્મ્યપ્રત્યયસારમ્।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૫) કહેતાં ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૧/૨) એ મંત્રમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકતાના ભાવને પામી ચૂક્યો હોય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયો હોય છે. વળી, ‘પ્રપજ્વોપશમં શાન્તં શિવમદ્વૈતં ચતુર્થં મન્યન્તે સ આત્મા વિજ્ઞેયઃ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૨/૫) આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ‘પ્રપજ્વો-પશમમ્’ - સકળ માયાવી પ્રપંચનો, સંસારનો મોહ શમી જાય છે, માયાને તરી જાય છે. ‘શાન્તમ્’ કહેતાં આત્મા ષડ્ભૂમિએ રહિત શાંત બને છે. ‘શિવમ્’ કહેતાં કલ્યાણમય બને છે. અને આ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ સાથે ‘અદ્વૈતમ્’ એટલે કે એકાત્મભાવને પામેલા આ જીવાત્માને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ‘ચતુર્થં મન્યન્તે’ બ્રાહ્મીસ્થિતિ નામની ચતુર્થ અવસ્થાવાળો માને છે. આ રીતે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિથી પર એવી બ્રાહ્મીસ્થિતિને ચતુર્થ અવસ્થા તરીકે સમજાવી.

■ બ્રાહ્મીસ્થિતિનું ફળ : સંવિશત્યાત્મનાડડત્માનમ્।

અંતે ઉપસંહારમાં આ રીતે બ્રાહ્મીસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારને કેવો લાભ થાય છે તે જણાવી આ માંડૂક્ય ઉપનિષદ પૂર્ણ થાય છે. ‘સંવિશત્યાત્મનાડડત્માનં ચ એવં વેદ।’ (માંડૂક્ય ઉપનિષદ-૪/૧) અર્થાત્ જે આ ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરી પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ જીવાત્માનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે, કહેતાં સદાય પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.

આ રીતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામવા માટે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાથી પર બ્રહ્મરૂપે પોતાના આત્માની વિભાવના કરવાનો સુંદર કલ્યાણમય ઉપદેશ આ માંડૂક્ય ઉપનિષદમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ માંડૂક્ય ઉપનિષદનું સાર તત્ત્વ જાણ્યું. હવે ઐતરેય ઉપનિષદનો મર્મ જાણીએ.

■ ઐતરેય ઉપનિષદ : પરિચય

ઐતરેય ઉપનિષદ ઋગ્વેદમાં આવેલું છે. ઋગ્વેદના ‘ઐતરેય’ નામના આરણ્યકમાં સમાયેલું હોવાથી આ ઉપનિષદને ‘ઐતરેય’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ઉપનિષદ ત્રણ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલું છે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં ત્રણ ખંડો છે અને બીજા બે અધ્યાયો એક એક ખંડ ધરાવે છે. તાત્ત્વિક વિષયોની વિશિષ્ટ છણાવટથી તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં આ ઉપનિષદ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

પ્રથમ અધ્યાય

■ સકળલોકના ઋષ્ટા - સ ઈક્ષત લોકાનુ સૃજા ઇતિ।

સકળ સૃષ્ટિનું કારણ કોણ ? કર્તા કોણ ? નિયામક કોણ ? પોષક કોણ ? વગેરે જિજ્ઞાસાઓનું અહીં નિર્ણયાત્મક સમાધાન છે. ‘સ ઈક્ષત લોકાનુ સૃજા ઇતિ।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૧/૧) એમ કહીને પરબ્રહ્મ સકલ સૃષ્ટિના કારણ, કર્તા, નિયામક અને પોષક છે તે અહીં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયું છે. ‘ઈક્ષત’ એટલે સંકલ્પ કર્યો. પ્રલય અવસ્થામાં જ્યારે આ સૃષ્ટિરૂપે દેખાતા જગતનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, બધું જ સૂક્ષ્મરૂપે મહામાયામાં પ્રલીનભાવને પામેલું હોય ત્યારે પરબ્રહ્મ પોતે કૃપા કરીને ‘લોકાનુ સૃજા ઇતિ।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૧/૧) ‘હું આ જીવ-ઈશ્વરોનાં કર્મફળના ઉપભોગને અનુકૂળ વિવિધ પ્રકારના લોકોનું નિર્માણ કરું’

એવો દિવ્ય સંકલ્પ કરે છે. અને ત્યાર પછી ‘સ ઇમાન્ લોકાન્ અસૃજત।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૧/૧) તે પરબ્રહ્મ આ વિવિધ લોકોનું એટલે કે ભોગસ્થાનોનું માયામાંથી સર્જન કરે. આમ સકળ લોકના સ્રષ્ટા પરમાત્માનો મહિમા અહીં ગવાયો છે.

■ લોકપાલકોના સ્રષ્ટા - લોકપાલાન્ સૃજા ઇતિ।

‘સ ઇક્ષત। ઇમે નુ લોકા લોકપાલાન્ સૃજા ઇતિ।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૧/૧) જે રીતે વિવિધ લોકોનું સર્જન પરમાત્મા કરે છે તે જ રીતે તે તે લોકનું નિયમન કરી શકે, પાલન કરી શકે એવા લોકપાલકોનું પણ નિર્માણ પરમાત્મા કરે છે, કહેતાં તે તે સ્થાનોનું નિયમન કરી શકે તેવા સામર્થ્ય યુક્ત દેહ તેઓને આપે છે. તે વાત અહીં સમજાવવામાં આવી છે. તેમાં પણ તે લોકપાલકોના શરીર, ઈંદ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ તથા તેમાં તે તે ઈંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓનો પ્રવેશ વગેરેનું ખૂબ ઊંડાણથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

■ લોકપાલકોનો અન્નદાતા - અન્નમેભ્યઃ સૃજા ઇતિ।

દયાળુ પરમાત્માએ વિવિધ સ્થાનો રચ્યાં અને તે તે સ્થાનોની સાચવણી માટે લોકપાલકોનું નિર્માણ પણ કર્યું. હવે તેઓના આજીવન ભરણ-પોષણની ચિંતા પણ તેઓ જ કરી રહ્યા છે તે જણાવતાં આ ઉપનિષદમાં કહ્યું કે ‘સ ઈક્ષતેમે નુ લોકાશ્ચ લોકપાલાશ્ચાન્નમેભ્યઃ સૃજા ઇતિ।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૧/૩) તે પરમાત્માએ સંકલ્પ કર્યો કે આ સર્વ લોકો એટલે કે સ્થાનો તથા તે લોકપાલકોનું આગળ ભરણ-પોષણ થતું રહે તે માટે હું તેઓ માટે અન્ન નિર્માણ કરું. અને એ સંકલ્પ પ્રમાણે અન્નનું સર્જન થયું. અન્ન જમવાથી સર્વનું પોષણ થાય.

આ રીતે પ્રથમ અધ્યાયમાં પરમાત્મા જીવ, ઈશ્વરોના કર્મફળને અનુકૂળ સ્થાનોનું નિર્માણ કરે છે, તે સ્થાનોના પાલકોનું નિર્માણ કરે છે અને તેમના આજીવન ભરણ-પોષણ માટે અન્નનું પણ નિર્માણ તેઓ જ કરે છે વગેરે બાબતો મુખ્યત્વે સમજાવવામાં આવી છે.

■ દ્વિતીય અધ્યાય - માનવ શરીરનું સર્જન

દ્વિતીય અધ્યાયમાં મુખ્ય વિષય રહ્યો છે માનવ શરીરનું નિર્માણ. પરમાત્માની પ્રેરણાથી આત્માને મનુષ્ય શરીર કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનું અહીં સચોટ દર્શન છે. આ વર્ણનથી દેહ-આત્માનો વિવેક પણ આપોઆપ સમજાઈ જાય છે. ત્યારબાદ આ શરીરનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જે તે આત્માઓની શી ગતિ થાય તે પણ અહીં નિરૂપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપનિષદ કહે છે કે જે મનુષ્ય બ્રહ્મવિદ્યા વિહોણા રહે છે તેઓને આ દુઃખમય સંસારચક્રમાં વારંવાર ભટકવું પડે છે. અને જેઓ બ્રહ્મવિદ્યાને આત્મસાત્ કરી લે છે તેઓ અક્ષરધામ પામી ત્યાં પરમાત્માનું પરમ સુખ ભોગવે છે.

■ તૃતીય અધ્યાય - પરબ્રહ્મની ઉપાસના

પહેલા બે અધ્યાયોમાં પરબ્રહ્મનું માહાત્મ્ય સુપેરે નિરૂપ્યું. હવે તૃતીય અધ્યાયમાં તેવા મહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત પરમાત્માની ઉપાસના કરવાનો આદેશ છે. ઉપનિષદ કહે છે, ‘યેન પશ્યતિ યેન વા શૃણોતિ યેન વા ગન્ધાન્ જિઘ્રતિ યેન વા વાચં વ્યાકરોતિ યેન વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ વિજાનાતિ।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૩/૧) જેમની પ્રેરણાથી આ આત્મા આંખ વડે જોઈ શકે છે, કાન વડે સાંભળી શકે છે, નાસિકા વડે ગંધોને સૂંઘી શકે છે, જીભા વડે શબ્દોને છૂટા પાડી ઉચ્ચારી શકે છે, કે પછી સ્વાદુ કે અસ્વાદુ રસને સારી રીતે જાણે છે તે પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ કે આ શરીર અને આ ઈંદ્રિયો જ જો આપણી પાસે ન હોત તો શું થાત ? મોક્ષ માટેની કોઈ સાધના જ ન થઈ શકે. તો દયાળુ પરમાત્માએ તે બધું કૃપાએ કરીને આપ્યું. શરીર આપ્યું, ઈંદ્રિયો આપી, ઈંદ્રિયોમાં શક્તિનો સંચાર કર્યો. બધું અનુકૂળ કરી આપ્યું. તો હવે આપણે પણ તેમની ઉપાસના કરી, રીઝવી મોક્ષ સાધી લેવો જોઈએ. એમ અહીં ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે.

■ બ્રહ્મ દૃષ્ટિ - પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ।

પરબ્રહ્મનું યથાર્થ માહાત્મ્ય સમજવું હોય, કે પછી તેમની યથાર્થ ઉપાસના કરવી હોય, અક્ષરરૂપ તો થવું જ પડે, બ્રહ્મ ભાવથી રસબસ થવું જ પડે, અને એટલે જ એ અક્ષરબ્રહ્મને જાણવા જ પડે. આ સકળ વેદાંતનો સાર સિદ્ધાંત છે. તેથી આ ઉપનિષદમાં પણ ‘પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૩/૩) એમ અક્ષરબ્રહ્મનો પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપ કહીને બોધ કરાવાયો છે. અને વળી ‘યદેતદ્ હૃદયં મનશ્ચૈતત્... સર્વાણ્યેતાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ ભવન્તિ।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ-૩/૨) આ આપણું હૃદય, મન વગેરે જે કંઈ છે તે બધું જ પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મનાં જ નામ છે અર્થાત્ તે બધું અક્ષરબ્રહ્મમય છે. બ્રહ્મરૂપ છે. એમ બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરવાનો સુંદર ઉપદેશ પણ કર્યો છે.

■ દિવ્ય ફળ - અમૃતઃ સમભવત્।

હવે આ રીતે બ્રહ્મરૂપ થઈ પરબ્રહ્મની માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ઉપાસના કરનારને કેવું ફળ મળે તે જણાવી આ ઉપનિષદનું સમાપન થાય છે. ‘અમૃતઃ સમભવત્।’ (ઐતરેય ઉપનિષદ - ૩/૪) આવા બ્રહ્મરૂપ પરમાત્માનો ઉપાસક દિવ્ય અક્ષરધામને પામી અમૃતત્વને કહેતાં જન્મમરણના બંધનથી છૂટી પરમ મુક્તિને પામે છે.

આ રીતે આ ઐતરેય ઉપનિષદ આપણને પરમાત્મા સર્વકારણ, સર્વકર્તા, સર્વનિયામક તથા સર્વપોષક છે એમ કહી સૃષ્ટિના સર્વસ્વની ઓળખાણ કરાવે છે. અને આવા પરમાત્માની ઉપાસના આપણે કરવી, તે ઉપાસના નિર્વિઘ્ને તથા યથાર્થ થાય તે માટે આપણા આત્માને બ્રહ્મભાવથી વિભૂષિત કરવો અને આમ કરીને પરમ કલ્યાણ પામવું વગેરે સિદ્ધાંતો સમજાવી મોક્ષના માર્ગનું સચોટ દર્શન કરાવે છે. અસ્તુ.

— સાધુ ભદ્રેશદાસ (પીએચ.ડી., ષડ્દર્શનાચાર્ય) ◆

શાસ્ત્રીજી મહારાજ : અખિલં રુચિરમ્

Shastriji Maharaj : Akhilam Ruchiram

ભગવાન સ્વામિનારાયણના સમકાલીન ભક્તરાજ અને તીર્થધામ સારંગપુર ગામના
ગામ-ઘણી શ્રી જીવાખાચરના વંશજ હકાભાઈ ખાચર
બી.એ.પી.એસ. સ્વામિનારાયણ સંસ્થાના એક ઇતિહાસપુરુષ હતા.
શાસ્ત્રીજી મહારાજની રોજનીશી લખવાથી લઈને આજીવન સંસ્થાનાં કાર્યોમાં
સમર્પિત થઈ જનાર હકાભાઈ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના બાળસ્નેહી હતા.
તેમની કલમે શાસ્ત્રીજી મહારાજની અખિલં રુચિરમ્ દિનચર્યાની એક સ્મૃતિ...

- શ્રી હકાભાઈ ખાચર

પ્રખર ઇતિહાસવિદ, સારંગપુર

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ દરરોજ સવારના ચાર વાગતાથી જ ખાટલામાં જાગતા હોય અને પાંચથી છ વાગે ઊઠીને શૌચવિધિ કરવા પધારે. દરેક વખતે મોટેથી ‘સ્વામિનારાયણ સ્વામિનારાયણ’ બોલતા હોય. પછી સત્તર વખત માટીથી બરાબર હાથ ધુવે અને માટી જરા પણ ગેરવાજબી ન બગડે તેની કાળજી રાખે અને પછી આસપાસ પડેલી માટીને પોતે પોતાના હાથ વડે ધોઈ અને સાફ કરે. પછીથી દાતણ કરે. દરેક ક્રિયામાં સહેજે જ ઉતાવળા. દાતણ બાદ મીઠાના કોગળા કરે. પછીથી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરે. સ્નાન કરતી વખતે સંતો તથા હરિભક્તો આસપાસ દર્શન કરતા હોય. પોતે પોતાના હાથે લોટા વડે પાણી ઢોળે અને કોઈક વખતે કોઈ શિષ્ય પગ-હાથ-શરીર ચોળે. કોઈ વખત પોતે ચોળવા પણ ન દે અને ડોલમાં જેટલું પાણી હોય તેટલા પાણીથી ઘણી જ ચપળતાથી સ્નાન કરે. જરા પણ પાણી વધવા ન દે. પછી પોતે જે પહેરેલું વસ્ત્ર હોય તેને અડધું નીચોવી પોતે માથે મોંઢે અને પછી શરીરને લુછી નાંખે. પછી એક નાના રૂમાલથી શરીર કોરું કરે. પછી મોટો રૂમાલ પહેરીને બે શિષ્યોના હાથ પકડીને પોતાના પલંગ પાસે પધારે. ધોતિયું ખૂબ ઊંચે તેમજ કેડ સાથે સારી પેઠે ખેંચીને બાંધે, અને ખેસીયું પોતે ઓઢે.

પછી અગાઉથી પૂજાનું આસન બિછાવ્યું હોય તેના ઉપર ઉગમણે મુખારવિંદે વિરાજે. આચમન કરે, તિલક ભાલમાં તથા છાતીમાં અને બંને ભુજાઓમાં કરે. શ્લોક બોલાવી આહ્વાન કરી, પૂજામાં મૂર્તિઓ પધરાવે, તેમની સ્તુતિ કરે. આ વખતે ઘણાક સંતો તેમજ ઘણાક હરિભક્તો પણ તેઓશ્રીનાં તથા પૂજાનાં દર્શન કરે. પછીથી પોતે માળા ફેરવે અને ત્યારબાદ પૂજાનું વિસર્જન કરીને શિક્ષાપત્રીનો પાઠ કરે અને ચશ્માં વિના છેટે શિક્ષાપત્રી લઈને વાંચે, અને કંઈક પ્રસંગ નીકળે તો વાતો પણ કરે. પછી પોતે પલંગ ઉપર પધારે. આ વખતે તેમના સેવક દૂધ લાવે, તે પોતે અતિશય ઉતાવળા થકા પીવે અને થોડી પ્રસાદી તરીકે વધારે, તે પાસે બેઠા હોય તે હરિભક્ત અથવા સંતને રાજપાથી આપે. પછી મુખવાસ નિમિત્તે કંઈ શિષ્ય લાવે તેને કોઈ વખત અંગીકાર કરે. કેટલીક વખત છીંકો આવે તે ઉતાવળા ઉતાવળા થકા બે ત્રણ એક સાથે ખાય અને ‘સ્વામિનારાયણ, સ્વામિનારાયણ’ મોટેથી બોલે.

પછી પોતે વચનામૃતો વંચાવે. તે બે-ત્રણ-ચાર કે પાંચ, કોઈ વખત તો વીસ વીસ વચનામૃતો પણ વંચાવે. અને કોઈ વખત તો હરિભક્તો વધારે હોય તો પોતાના ઉતારા બહાર ઓસરીમાં કે સભામાં પધારે અને વાતોનો પ્રસંગ નીકળે તો બેથી ત્રણ કલાક વાતો કરે, જેથી સભાને આનંદ થાય. પછી ટપાલ આવી હોય તે બરાબર અક્ષરે અક્ષર વંચાવે અને તેના ઉત્તર માટે પણ સચોટ સમજણ પાડે. કાના માત્રની ભૂલ થઈ હોય, તો પોતે હસીને મીઠો ઠપકો આપે. અને દરરોજ માળા તો અખંડ હાથમાં હોય. દરરોજ બસો માળા ફેરવવાનું નિયમ છે. વળી કોઈ સંત-હરિભક્ત કંઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનું એટલું સરસ સમાધાન કરે કે ફરીથી તેને શંકા રહે જ નહીં, શાંતિ શાંતિ થઈ જાય.

પોતે દરરોજ બારથી સાડા બાર વાગ્યા સુધીમાં જમવા પધારે ત્યારે પોતાની સમીપે સંતમંડળ અને હરિભક્તો બેઠા હોય. પોતે જમણા પગને ઊભો રાખી તે ઉપર ડાબો હાથ રાખી, ખૂબ ચતુરાઈથી જમે અને પોતે સંતો-હરિભક્તોને પોતાના પાત્રમાંથી પ્રસાદી આપે તથા કોઈકને સ્નેહે ફરી પીરસાવવા આજ્ઞા કરે. અને કોઈ વખત તો રસોઈના સ્વાદને પોતે વખાણે. પોતાની રુચિ ઉપરાંત કોઈ પીરસે તો સિંહ ગર્જના કરી તેને વારે. અને પાછા તેના સામી કરુણા દૃષ્ટિ પણ ફેંકે. જમ્યા બાદ પોતે આસને પધારી એક સળી વડે દાંત ખોતરે અને મુખવાસમાં ધાણાની દાળ તથા બી હોય તે દરેકને પોતે થોડાં થોડાં વહેંચે અને પછી વચનામૃતો ચારથી પાંચ વંચાવે. અને થોડીક પ્રસંગોપાત્ત વાતચીત કરીને થોડી યોગનિદ્રા લે. તેવામાં પણ કોઈ હરિભક્તો બહારગામથી દર્શને આવે તો તુરત ઊઠી જાય અને તેને તમામ સમાચાર પૂછે. પોતે ઊંઘમાંથી ઊઠે તોપણ કોઈ દિવસ સુસ્તી જણાય જ નહીં. એકદમ પ્રફુલ્લિત સ્ફૂર્તિ! હરિભક્તોને જમાડવાની તથા રાખરખાવટ કરવા માટે પોતે ખૂબ જ ખંતપૂર્વક આજ્ઞા કરે અને તે વાતની ચોકસાઈ માટે ત્રણ-ચાર વખત પોતે પૂછે.

મંદિરોના વહીવટી કામ માટે પણ અધિકારીઓને સંપ્રદાયના આગળ પાછળના ઇતિહાસો કહી સમજણ પાડે. તેમજ મંદિર બાંધકામના કારખાનાના કામમાં પણ પોતે બધું જ સમજી જાય અને સુધારા-વધારા માટે મિસ્ત્રીઓને પણ સમજણ પાડે. અને કોઈ વખત તો ભલભલા કારીગરોની પણ ભૂલ હોય તે બતાવી મંદમંદ હસે અને શાસ્ત્રોના શબ્દોમાં પણ પારંગત! કોઈ વિદ્વાન સાથે વાત કરે ત્યારે પોતે વિદ્વાન કરતાં પણ અધિક વિદ્યાથી તેને રાજી કરે છે. ખેડૂત સાથે વાતો કરે ત્યારે મહાન નિપૂણ ખેડૂત દેખાય. કારીગરો સાથે વાતો કરે ત્યારે કારીગરોમાં શ્રેષ્ઠ દેખાય અને બાળકો સાથે રમૂજ કરતા હોય ત્યારે બાળકોના સુંદર સખા જણાય. રાજવી પુરુષો સાથે વાત કરે ત્યારે રાજવી જેવા જણાય. જે જે વિષયની વાત કરે તે વાત મૂર્તિમાન જણાય.

એમના સહવાસે આવનાર ગમે તેને પણ તેમનું આકર્ષણ થયા વિના રહે જ નહીં. વિનય તો મહાન અને અજોડ. ગંભીરતા, મૃદુતા, ક્ષમા, ગાનવિદ્યામાં પણ કુશળ. સતાર, ડમરુ, દોકડ વગેરે બજાવી આનંદ આપે. શાંતિ વગેરે અનેક દૈવી ગુણો અપાર છે.

પોતે રસોઈ બનાવવામાં પણ કુશળ અને તીવ્રતાથી બનાવે, અન્નકૂટમાં અનેક શાકો પોતે જાતે બનાવે તેમજ પોતે પોતાનો ખેસ (ઉપવસ્ત્ર) ડાબા ખંભાથી લઈ કેડ સાથે બાંધી, ઘણાક સમૈયામાં રસોઈ પણ પીરસતા. યુવાવસ્થામાં પોતે સંતો-હરિભક્તો સાથે રાસ રમવામાં પણ કુશળ અને ઘોડેસ્વારી પણ સારી કરતા. બળદ ગાડીની મુસાફરી પોતે ઘણી કરે અને બળદો માટે પણ ઘણો સ્નેહ. મંદિર બાંધકામનાં કારખાનામાં પોતે ચૂનાની ચક્કીથી માંડી ઈંટો, લાકડાં, નળિયાં વગેરે તમામ બાબતોમાં જાતે સેવા કરે અને કરાવે. દરેક વખતે ભજન તો ચાલુ જ હોય.

અપાર યાદ-શક્તિ, કોઈપણ હરિભક્તનો બાળક દર્શન માટે આવે, તો તેને તેનું નામ-ઠામ પૂછી પછીથી તેની ઓળખાણ ત્રણ ચાર પેઢીની આપે અને સૌને આનંદ કરાવે. કોઈપણ વાત કરે ત્યારે મૂર્તિમાન દેખાય. પોતે દવા લેવામાં પણ અતિશય નિયમિત. ટપાલ કેટલીક વખત પોતે જાતે લખે. કોઈપણ હરિભક્ત કે સંતને મનમાં મૂંઝવણ થાય તો પોતે અનેક વાતો કરે, અને તેના મનને અપાર શાંતિ પમાડે. કોઈપણ ગૂંચવાયેલા પ્રશ્નના જવાબ એક મિનિટમાં આપે અને તે સર્વમાન્ય જ હોય.

સાંજના પાંચ વાગે પોતે કથા વંચાવે. ભક્તચિંતામણિ વધારે પ્રિય. માંદગી હોય ત્યારે તે ખાસ તે જ વંચાવે. વળી લીલા-ચરિત્રોની વાતો કરે. વળી કોઈ વખત તો પોતે પોતાથી નાના સેવકો હોય તેને પણ હાથ જોડે અને આનંદ આપે. કોઈ કામમાં આળસ કોઈ કરે, તો તેના ઉપર પોતે ખૂબ જ રીસ ચઢાવે અને હાકોટા નાંખે. સભા પ્રસંગમાં કોઈ વચ્ચે બોલે તો તે ગમે નહીં. બારસના દિવસે અથવા તો કોઈ હરિભક્ત કંઈ મીઠાઈ કે મેવો લાવેલા હોય, તે પોતે જાતે દરેકને સંભારીને વહેંચે અને કોઈ હાજર ન હોય તો તેના માટે રાખી મૂકે અને આવે ત્યારે યાદ કરીને આપે.

કપડાંની બાબતમાં હરિભક્તોએ જે ધોતિયાં ઓઢાડ્યાં હોય તેના પોટલાને પોતે સંભાળે અને તેની ઘેડ બરાબર પોતે જાતે

વાળે. ને તે વખતે પોતે બહુ જ તલ્લીન હોય. તેમાંથી જે ત્યાગીઓને ધોતિયાં આપવાનાં હોય તે પણ સારી રીતે સંકેલી, પોતાના ઓશીકા નીચે દબાવી રાખે.

પોતાને ડાબા પડખે સુવાની ખાસ ટેવ છે. ઓશીકાના ઉપર કોઈ વખત ડાબો હાથ રાખીને ઉપર મસ્તક મૂકી સૂએ છે. કોઈ વખત તો સભામાં પણ સૂતાં સૂતાં મોટેથી નસકોરાં બોલાવે છે અને તે દરમ્યાન કંઈક કથાવાર્તા ચાલે તેમાં પ્રશ્ન-ઉત્તર બરાબર ન થાય તો તુરત જ પોતે ઊઠી તે પ્રસંગ સુંદર રીતે સમજાવે અને કેટલીક વખત તો પોતે કોઈના મનના સંકલ્પો જાણીને વાત કરે. વચનામૃતો તે મુજબ વંચાવે. સાંજના સંધ્યા આરતી પછીથી પોતે જૂનાં કીર્તનો, તેમાં ચોસઠપદી, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામીનાં જૂનાંજૂનાં કીર્તનો બોલાવે અને પોતે કીર્તનના તાલમાં મસ્ત થઈને ડોલે તથા ‘હરે હરે’ કરે. કોઈ વખત તો કીર્તન પોતે ગાય અને ગવરાવે તથા કંઈ ભૂલચૂક હોય તે સુધરાવી ગવરાવે તથા નવાં કીર્તનો શીખવા આજ્ઞા કરે, પછીથી કથા વંચાવે.

સભામાં કથાવાર્તા-ચેષ્ટા થયા બાદ પોતે રાત્રે ૧૧ વાગે સ્નાન કરે તેમજ ત્યારબાદ પણ કોઈ પ્રેમી, જ્ઞાની ભક્તો હોય તો જ્ઞાનની વાતો ચાલે, તે રાત્રે ત્રણ વાગતાં સુધી વાતો કરે. કોઈને પણ સમયનું ભાન ન રહે અને આનંદના ઓઘ વળે, પછીથી પોતે સૌને સૂઈ જવાની આજ્ઞા કરે. કોઈ વખત પોતાને બહારગામ પધારવું હોય અને ટ્રેનનો સવારનો ટાઈમ હોય તો રાત્રે ચાર વાગે સ્નાનવિધિ અને નિત્ય નિયમ કરી, ગાડીના ટાઈમ પહેલાં સ્ટેશને પધારે. પોતાને અમુક વખતે આરામ લેવો, અમુક ટાઈમે જમવું એવો પાકો ઠરાવ (નિયમ) નહીં. કેવળ કથાવાર્તા અને અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરવું તે જ તેમનો મુખ્ય ઠરાવ છે.

ઘણીક વખત તબિયત નરમ હોય અને ડોક્ટરો સ્નાન કરવા ના કહે, છતાં પોતે નિયમ મુજબ સ્નાન કરે. જેટલી વખત બહિર્ભૂમિ પધારે તેટલી વખત સ્નાન કરે. તેમજ માળા ફેરવવી, કથા વાંચવી-વંચાવવી, તથા મંદિર, મૂર્તિઓ, સિંહાસનો અને ઢોક, ખેતી, કાયદા, શાસ્ત્રો તેમજ રાજદ્વારી, ધાર્મિક, કોઈપણ બાબતમાં તેમનો અનુભવ સૌને આશ્ચર્યજનક લાગે. કોઈ વખત પોતાને કાર્ય કરવું હોય તો સત્વર કરી બતાવે. કોઈ વખત ખૂબ ખૂબ વિચાર કરે અને ઘણીક વખત ધારેલો મનોરથ કોઈ બીજાને જામીન બનાવીને પૂર્ણ કરે. પોતે પગપાળા પણ ઘણી મુસાફરી કરી છે. છેવટે વાસણ ઊટકવાની તથા બીજી પણ ઘણી એવી નીચ ટેલ કરી છે.

તેઓશ્રીમાં સાક્ષાત્ શ્રીજી અખંડ રહ્યા છે. તેમની દિવ્ય અલૌકિક લીલા અપારની અપાર છે. તો હું કોણ માત્ર તુલના કરી શકું ! તેઓશ્રી ઘણીક વખત જીભને દાંત તળે દબાવે છે તથા કેટલીક વખત પોતાની જમણી આંગળી પગ ઉપર ફેરવે છે. કોઈ વખત માળા બંને હાથમાં લઈ ઘસે છે. કોઈ વખત કોઈની માળા માગી લઈને ફેરવે છે. આવાં અનેક મનુષ્યચરિત્રો કરી સૌને રાજી કરે છે. પોતે પોતાનું ધારેલું કાર્ય કોઈપણ ભોગે પૂરું કરે છે. તેમાં અનેક સંકટો દેખાય પણ અંતે તેઓશ્રીનો વિજય હોય છે, એવો મારો ટૂંકો પણ સચોટ અનુભવ છે. સત્સંગી બંધુઓ તો ગુરુહરિની તમામ લીલા નજરે નિહાળે છે. પણ પૂર્વના મહાબળવાન સંસ્કારવાળા અને બુદ્ધિવાળા અન્ય સત્સંગીઓ અને મુમુક્ષુઓને આ મારો નમ્ર પ્રયાસ કાંઈક દિવ્ય અલૌકિક પ્રાપ્તિ કરાવશે એવી આજના શુભ દિને શ્રદ્ધા રાખું છું. (ઓગસ્ટ, ૧૯૫૦) ♦

પુનર્જન્મ : પ્રાચીન હિન્દુ માન્યતા અને આધુનિક વિજ્ઞાન

Rebirth: Ancient Hindu belief and modern science

● ચારુચૈતન્ય નામનો નવ વર્ષીય બાળક કેનેડામાં, બ્રિટિશ કોલમ્બિયાના સરે નગરમાં લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં શ્રીમદ્ભાગવત પર વિદ્વત્તાપૂર્ણ છટાદાર કથા કરે છે, ત્યારે સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. મોન્ટ્રિયલમાં તેણે ભાગવતની કથા કરી ત્યારે ૨૦૦૦ કરતાંય વધુ માણસો તેની કથા સાંભળવા ઊભટ્યા અને પ્રભાવિત થઈને ગયા.

બાળક ચારુચૈતન્ય પોતાના પિતા પ્રેમાચ્યુતની જેમ યોગાસનોમાં તો માહેર છે, પરંતુ માત્ર પાંચ વર્ષની ઉંમરે તે યોગ શીખવી શકે તેવી ક્ષમતા ધરાવતો હતો !

આ કોઈ આકસ્મિક ઘટના છે કે તેની પાછળ કોઈ તાત્ત્વિક રહસ્ય છે ?

ભારતના વિખ્યાત સંગીત-મેસ્ટ્રો વાયોલિનવાદક એલ. શંકર બાળવયથી આવી કુદરતી બક્ષિસ ધરાવે છે.

● ડૉ. એલ. શંકરે પંડિત રવિશંકર, પીટર ગ્રેબ્રિઅલ સહિત ભારત અને વિશ્વના ટોચના સંગીત કલાકારો સાથે સંગીત આપીને સંગીતની દુનિયામાં પોતાનું એક આગવું સ્થાન જમાવ્યું છે. તાજેતરમાં ડૉ. એલ. શંકરે એક વિશ્વ કોન્સર્ટમાં કહ્યું હતું : ‘હું સંગીતકલાનો ઉપાસક-સેવક છું. પણ મને સતત અનુભવ થાય છે કે હું આ જિંદગી પહેલાં અનેક જિંદગી જીવ્યો છું, અને પૂર્વ જીવનમાં પણ હું સંગીતકાર જ હતો ! એમ હું ચોક્કસ માનું છું.’^૧

● ‘ફોર્ડ મોટર્સ’ ઉદ્યોગના માંધાતા આલ્ફ્રેડ ફોર્ડ તેના દાદા હેન્રી ફોર્ડ વિશે કહેતા તા. ૬-૩-૨૦૦૫ના રોજ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ને ઈન્ટરવ્યૂ આપે છે : ‘મારા દાદા હેન્રી ફોર્ડ માત્ર ૮ વર્ષની ઉંમરે ઘરમાં આખી ઘડિયાળ અને નાનાં-મોટાં યંત્રોનો એકે એક ભાગ છૂટો કરીને ફરીથી જોડી દેતા ત્યારે સૌને આશ્ચર્ય થતું કે આટલું બધું મિકેનિક્સનું જ્ઞાન મેળવવાની ક્ષમતા તેમનામાં ક્યાંથી આવી ? હા, તેનો એક જ ઉત્તર હતો, તેમણે આ જીવન પૂર્વે જ આ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અને તેઓ ખુદ પણ પુનર્જન્મમાં માનતા હતા.’

૧૪ જુલાઈ ૨૦૦૭ના રોજ પી.ટી.આઈ. અને ટાઈમ્સ ન્યૂઝ નેટવર્ક દ્વારા સમગ્ર ભારતમાં એક સમાચાર ફરી વળ્યા હતા : ઉત્તરપ્રદેશના સહરાનપુર જિલ્લાના રામપુર ગામનો ૧૪ વર્ષીય દલિત બાળક રાજેશ અચાનક અમેરિકન ઉચ્ચાર સાથે અંગ્રેજીમાં બોલવા લાગ્યો છે, એટલું જ નહીં, તે પૂર્વજન્મનો અમેરિકન વિજ્ઞાની હોવાની વાતો કરવા લાગ્યો છે. ક્યારેય અંગ્રેજી ન ભણનાર આ બાળકને તેના મજૂરી કરતા પિતા સાથે ઝઘડો થયો, ત્યાર પછી તે ત્રણ મહિના મૌન રહ્યો, પછી અચાનક બોલતો થયો ત્યારે હિન્દી નહોતો બોલતો ! વિજ્ઞાનની ફાંકડી વાતો કરતો હતો ! મિત્રો તેને ગાંડો ગણે છે, માતાપિતા તેમાં અકળ પરિવર્તન દેખે છે. સળંગ હિન્દી માધ્યમમાં ભણનારા સાવ સામાન્ય કક્ષાના આ વિદ્યાર્થી માટે ‘વિલિયમ જેફરસન ક્લીન્ટન સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી સેન્ટર’ના પ્રિન્સિપાલ શિશુપાલસિંહ વર્મા કહે છે : ‘અમારી કોલેજમાં પ્રજાસત્તાક દિને જાહેર સમારોહમાં વિદ્યાર્થીઓ કવિતાપાઠ કરી રહ્યા હતા ત્યારે રાજેશે હાથમાં માઈક લઈને સડસડાટ અંગ્રેજીમાં જે રીતે સંબોધન કર્યું, તે અમારા સૌ માટે એક મોટો આંચકો જ હતો !’^૨

આવું કેવી રીતે બન્યું હશે ?

આવા માત્ર બે-ચાર કિસ્સાઓ નહીં, હજારો કિસ્સાઓ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણો સાથે ટાંકી શકાય તેમ છે.

આવી ઘટનાઓનું રહસ્ય ભારત માટે અજાણ્યું નથી.

ભારતમાં હિન્દુ ધર્મ પાસે તેનો ઉત્તર છે : પુનર્જન્મ, પૂર્વજન્મના સંસ્કારો. આ આધ્યાત્મિક બાબત છે. તે શ્રદ્ધાનો વિષય છે. પરંતુ છેલ્લી એકાદ શતાબ્દીથી વિશ્વમાં વિજ્ઞાનનું વર્ચસ્વ વધ્યું છે ત્યારથી શ્રદ્ધાના આવા વિષયો માટે, શ્રદ્ધાસભર હિન્દુઓનાં હૈયાઓમાં પણ એક તરંગ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે : વિજ્ઞાન કહે અને વિજ્ઞાન સાબિત કરે તેટલું જ સત્ય. બીજું બધું અસત્ય, કપોળકલ્પિત કલ્પનાઓ.

શું પુનર્જન્મ સિદ્ધાંત કપોળકલ્પિત કલ્પના છે ? વિજ્ઞાન શું કહે છે ?

જોકે અધ્યાત્મના અગોચર ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનની પહોંચ મર્યાદિત છે, છતાં, પુનર્જન્મના વિષયને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, વિજ્ઞાનીઓને તેમાં કંઈક રહસ્ય લાધ્યું છે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષોથી સતત આભડછેટ રાખતા વિજ્ઞાનીઓને હવે લાગે છે : પુનર્જન્મ એ કોઈ થિયરી નથી, કલ્પના નથી, તેમાં નક્કર સત્ય છે.

બેંગલોરમાં આયોજિત ‘ઈન્ટરનેશનલ કોન્ફરન્સ ઓફ સાયન્ટિસ્ટ્સ, ટેકનોલોજિસ્ટ્સ એન્ડ ટેકનોક્રેટ્સ’માં ઉપસ્થિત જર્મન મનોચિકિત્સક હેઈડ ફિતાકાઉ કહે છે : ‘તેમાં વૈજ્ઞાનિક તથ્ય નથી - એમ કહીને અત્યાર સુધી જેની અવગણના કરાતી રહી હતી તે પુનર્જન્મની ઘટનાઓનાં વિવિધ પાસાંઓ તપાસતાં, અંતિમ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિક પુરાવાઓ સાંપડ્યા છે, અને નિર્દેશ મળે છે કે પુનર્જન્મ એક હકીકત છે.’

અને આ હકીકતનો સૌથી મોટો પુરાવો છે : નિત્ય પૃથ્વી પર અવતરતા બાળરાજાઓ ! પ્રત્યેક બાળક માનવ જાતને પુનર્જન્મનો એક શાશ્વત હિન્દુ સિદ્ધાંત દઢાવવા જ અવતરે છે, જો જગતને સમજવું હોય તો.

અમેરિકાના જગવિખ્યાત વિજ્ઞાની ડૉ. ઈસાટ સ્ટીવન્સન છેલ્લાં ૪૦ વર્ષોથી આ સત્ય પુરવાર કરી રહ્યા છે.

યુનિવર્સિટી ઓફ વર્જિનિયાના આ મનોવિજ્ઞાની અને પરા-મનોવિજ્ઞાની ૧૯૬૦ના દાયકાથી બાળકોના પુનર્જન્મનાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો કરીને જગતને અચંબો પમાડતા રહ્યા છે. ભારત અને જગતભરમાં ધૂમીને, પુનર્જન્મના ૩૦૦૦ કરતાંય વધુ કિસ્સાઓનું સંશોધન કરીને તેમણે સંખ્યાબંધ રિસર્ચ પેપર્સ સાયન્સ કોન્ફરન્સ અને સાયન્સ જર્નલ્સમાં પ્રસ્તુત કર્યાં છે, વિજ્ઞાનની સરાણ પર પુરવાર થાય તેવાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યાં છે.^૩ એક ડિટેક્ટિવ - ગુનાશોધક તજજ્ઞની શૈલીથી અને એક વૈજ્ઞાનિકની હેસિયતથી તેમણે એક એક કિસ્સાને સત્યનિષ્ઠાથી ચકાસીને જગત સમક્ષ મૂક્યા છે.

પુનર્જન્મ માટે ડૉ. સ્ટીવન્સનના સંશોધનનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે : બાળકો.

કેટલીયવાર બાળકોને અચાનક પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થઈ આવે છે અને પોતાના પૂર્વજન્મની વાત કહેવા લાગે છે. ક્યારેક પરિવારજનો તેને હાંસીમાં ઉડાવી દે છે, પરંતુ ક્યારેક બાળકનું વલણ એટલું આગ્રહભર્યું રહે છે કે બાળકે આપેલી માહિતીમાં ઝંપલાવવાનું મા-બાપને મન થાય છે. એવા કિસ્સાઓની જ્યાં જ્યાં ભાળ મળી ત્યાં ડૉ. સ્ટીવન્સન અને તેના જેવા અનેક વિજ્ઞાનીઓએ સંશોધન માટે દોટ મૂકી. બાળકના આ જન્મના પરિવાર સાથે, અને તેણે માહિતી આપેલ પૂર્વજન્મના પરિવાર સાથે સ્વતંત્ર રીતે ખોજયાત્રા કરી.

સતત ૪૦ વર્ષ સુધી હજારો માઈલની યાત્રાઓ કરીને પુનર્જન્મના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો કરનાર સ્ટીવન્સને, કઈ રીતે કાર્ય કર્યું છે ?

તા. ૧૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭નું અમેરિકન વર્તમાનપત્ર વોશિંગ્ટન પોસ્ટ, ‘જર્નલ ઓફ નર્ચ એન્ડ મેન્ટલ ડિસિઝીઝ’ના તંત્રીને ટાંકતાં કહે છે : ‘શ્રી સ્ટીવન્સન પદ્ધતિસરના’ ચોકસાઈભર્યા અને ખૂબ સાવચેત-ચપળ સંશોધક છે.’

તમામ કિસ્સાઓને તમામ શંકાઓની નજરે નિહાળ્યા અને ચકાસ્યા પછી, સસ્તી પ્રસિદ્ધિ કે પૈસાની લાલચે આવા બનાવટી કિસ્સાઓની બાદબાકી કર્યા પછી, જેને ‘સાયન્ટિફિક એવિડન્સ’ તરીકે સ્વીકારી શકાય એવી ‘મેથોડોલોજી’ સાથે વિજ્ઞાનીઓએ કિસ્સાઓ રજૂ કર્યાં છે, જે પુનર્જન્મના સચોટ પુરાવાઓ બની રહ્યા છે.

ડૉ. સ્ટીવન્સન કહે છે કે સૂક્ષ્મ ચોકસાઈભરી પદ્ધતિથી, એક પછી એક તમામ કારણોની બાદબાકી કરીને, આવી ઘટના માટે આપી શકાય એવું એક પણ કારણ કોઈ પણ દૃષ્ટિએ બાકી ન રહ્યું, ત્યાર પછી જ દરેક કિસ્સામાં અમારું સંશોધનકાર્ય તે દિશામાં અમે આગળ વધાર્યું. જેમ કે કોઈ ગરીબ પરિવારનું બાળક, પૈસાદાર-પરિવારના પૂર્વજન્મ તરીકે માહિતી બોલતો હોય તો કદાચ તેના પરિવારને પૈસાની લાલચ હોય કે તેને દત્તક લેવરાવવાની વૃત્તિ હોય અને તેના કારણે તેમની ગોખાવેલી બાબતો મુજબ બાળક આમ નહીં બોલતો હોય ને !

સ્ટીવન્સન કહે છે : ‘ભારતમાં એક ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મેલી એક બાળકીએ તેના પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓ ઉખેળવા માંડી, અને તેમાં તેનો પૂર્વજન્મ એક હરિજન સફાઈ કામદારના સૌથી નિમ્નકક્ષાના પરિવારમાં પુરવાર થયો હતો. આમ

સ્વભાવે ખૂબ વહાલી લાગે તેવી આ બાળકીમાં, તેના પરિવારને ચીતરી ચઢે તેવી કુટેવો પણ જોવા મળી ! જેમ કે આ ચુસ્ત શાકાહારી પરિવારમાં, આ બાળકી વારે વારે ડુક્કરનું માંસ ખાવા માગતી હતી ! અને ઘરમાં કોઈ નહોતું કરતું તેવું કામ તે સ્વેચ્છાએ ઉત્સુકતાપૂર્વક કરવા માંડતી - જેમ કે નાનાં બાળકોનો મળ ઉપાડવાનું કામ !

આવી ઘટનામાં પુનર્જન્મ સિવાય બીજું કોઈ જ કારણ સંભવી શકતું નથી - એમ માનતા પ્રો. સ્ટીવન્સન કહે છે : આવી અનેક ઘટનાઓ ચકાસ્યા પછી ‘હું એવા તારણ પર આવ્યો છું કે, આવા મજબૂત કિસ્સાઓ પાછળ પુનર્જન્મ એ માત્ર કારણ નથી, પરંતુ મજબૂત કિસ્સાઓમાં તે એક જ અમારી પાસે સર્વશ્રેષ્ઠ કારણ છે.’^૪

ડૉ. સ્ટીવન્સન પાસે આવા કિસ્સાઓની લાંબી હારમાળા છે. તેમણે પુરવાર કરેલા આવા કિસ્સાઓમાં ભારતમાં સ્વર્ણલતા, શાંતિ દેવી જેવા અનેક કિસ્સાઓ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ણલતાએ^૫ અને ચાર વર્ષની ઉંમરે શાંતિ દેવીએ પોતાના નિવાસસ્થાનથી કેટલાય કિલોમીટર દૂરનાં ગામોમાં પોતાના પૂર્વજીવનનાં ઐંધાણો આપ્યાં, એટલું જ નહીં, પોતાના પૂર્વજીવનનાં સંતાનો અને ઘરનાં અનેક સભ્યોને નામ-ઠામ સહિત પ્રથમ નજરે જ ઓળખી કાઢીને સૌને અચંબામાં નાંખી દીધા હતા.

ડૉ. સ્ટીવન્સન અને ૫ વોશિંગ્ટન પોસ્ટના રવિપૂર્તિના એડિટર ટોમ શ્રોડરે કરેલા સંયુક્ત પ્રયાસ રૂપે પ્રકાશિત થયેલું પુસ્તક ‘Old souls’ પણ જગવિખ્યાત છે. તેમાં આવાં બાળકોના અનુભવોની ભરમાર છે.^૬

આ બાળકોએ આપેલી માહિતીઓમાં, માત્ર પૂર્વ મૃત વ્યક્તિનું નામ જ નહીં, તેની રહેણીકરણીથી માંડીને, તેના અંગત જીવનની એટલી સૂક્ષ્મ માહિતી હતી કે જેની જાણ તેના અંગતમાં અંગત સ્વજન સિવાય કોઈને ન હોય ! અને આવા હજારો કિસ્સાઓ..

પુનર્જન્મના આવા કિસ્સાઓમાં વૈજ્ઞાનિકોએ ઉંમરની બાબતમાં મહત્વની કડી શોધી. સામાન્ય રીતે ત્રણેક વર્ષની ઉંમરે બાળકને પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિઓ અચાનક ખીલવા લાગે છે અને પૂર્વજન્મની વાતો કરવા માંડે છે અને સાતેક વર્ષની ઉંમરે સુધી આ સ્મૃતિઓ જળવાય છે. સાત વર્ષ પછી તે પૂર્વજન્મનું ભાથું ભૂલવા લાગે છે.

ડૉ. સ્ટીવન્સનનાં સંશોધનોમાં ઊંડીને આંખે વળગે એવી એક વાત, સૌને પુનર્જન્મના મુદ્દા પર વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે.

સને ૧૯૯૭માં તેમણે ત્રણ ભાગમાં બે પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે : ‘બાયોલોજી એન્ડ રિઈન્કારનેશન’ તથા ‘વ્હેર બાયોલોજી એન્ડ રિઈન્કારનેશન ઈન્ટરસેક્ટ.’^૭

અઢી હજાર કિસ્સાઓનો કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ ડેટાબેઝ બનાવીને સ્ટીવન્સને આ પુસ્તકોમાં સંશોધનો રજૂ કર્યાં છે. બાળકને જન્મજાત આવતી ખોડખાંપણ કે શરીર પરનાં કેટલાંક ચિહ્નો અને તેના પૂર્વજન્મને કાંઈ લેવાદેવા છે? સ્ટીવન્સન પાસે તેનો જવાબ તૈયાર છે : હા ! ગયા જન્મમાં મૃતકના શરીર પર કોઈ મોતકારક ઘા કે કોઈ જખમ થયા હોય તેની અસર આ જન્મના શરીર પર દેખાઈ શકે છે.

પૂર્વજન્મની માહિતી આપનારાં બાળકોમાં જ્યાં ગોળી વાગીને મૃત્યુ થયાની માહિતી મળી હતી તેવા કિસ્સાઓમાં સ્ટીવન્સને નોંધ્યું કે પૂર્વજન્મના શરીરમાં ગોળીના ‘એન્ટ્રી’ અને ‘એક્ઝિટ’ના સ્થાને બાળકના આ જન્મમાં પણ યથાતથા ચિહ્નો જોવાં મળ્યાં છે ! સ્ટીવન્સનને બર્મા(મ્યાનમાર) અને નાઈજીરિયામાં એવા કિસ્સાઓ પણ મળ્યા છે જેમાં પૂર્વજન્મની ખોડખાંપણનાં ચિહ્નો આ જન્મે પણ જન્મજાત જોવા મળ્યાં હોય !

ડૉ. પ્રિન્સ્ટન સ્ટીવન્સને સને ૧૯૯૨માં અમેરિકામાં યુનિવર્સિટી ખાતે યોજાયેલ ‘Eleventh Annual Meeting of the Society for Scientific Exploration’માં ખાસ સંશોધન પત્ર પ્રસ્તુત કર્યું હતું. પુનર્જન્મના ૨૧૦ કિસ્સાઓમાં તેમણે એવાં જન્મજાત ચિહ્નો કે ખોડખાંપણ ચકાસ્યાં હતાં, જે તેના પૂર્વજન્મ સાથે સંબંધિત હોય ! નાના બાળક પાસેથી તેના પૂર્વજન્મના જીવન વિશે એક પણ ભૂલ સિવાય એટલી ચોક્કસાઈ ભરી માહિતી મળે, ત્યારે સંશોધકો દંગ રહી જાય, તેમાં કોઈ શંકા નથી.

યુનિવર્સિટી ઓફ વર્જિનિયાના મનોવિજ્ઞાની ડૉ. જિમ ટ્યૂકર અને પ્રો. ઇઆન સ્ટીવન્સન ‘જર્નલ ઓફ સાયન્ટિફિક એક્સપ્લોરેશન’માં લખે છે : ‘પુનર્જન્મના જે કિસ્સાઓમાં પૂર્વ મૃત વ્યક્તિના પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ્સ કે અન્ય નિશ્ચયાત્મક ડોક્યુમેન્ટ્સ મેળવ્યા, તેમાં બાળકના આ જન્મના શરીર પર મળેલાં જન્મજાત ચિહ્નો અને પૂર્વ મૃત વ્યક્તિના શરીર પર વાગેલ ઘા-જખમ વચ્ચે સુમેળ જોવા મળ્યો, તેનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચું છે. (૮૮%) તેના પરિણામે અમે જે નહિવત્ કિસ્સાઓમાં (૧૨%) પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ્સ જેવા ડોક્યુમેન્ટ્સ નથી મેળવી શક્યા, તેમાં પણ અમારો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે.’^૮

માત્ર સ્ટીવન્સન નહીં, અન્ય વિજ્ઞાનીઓ પણ તેમાં સૂર પુરાવે છે.

માનવવંશ શાસ્ત્ર(એન્થ્રોપોલોજી)ના વિખ્યાત અમેરિકન વિજ્ઞાની એન્ટોનિયા મિલ્સે (Antonia Mills) પણ સંખ્યાબંધ સંશોધનો કરીને, પુનર્જન્મના કિસ્સાઓને શક્ય તમામ દૃષ્ટિકોણથી ચકાસ્યા છે. ઈઆન સ્ટીવન્સનને જ અનુસરીને તેમણે પુનર્જન્મ વિષયક સંશોધનો કર્યાં, તેમાં તેમણે પણ સમાન પરિણામો જ મેળવ્યાં.^૯

એન્ટોનિયા મિલ્સે એવા કિસ્સાઓ નોંધ્યા છે. ભારતનો એક કિસ્સો ટાંકતાં મિલ્સ કહે છે, અમને મળેલા એક કિસ્સામાં, બાળકના લમણા પર કશુંક વાગ્યાનું ગોળ ચિહ્ન જન્મજાત હતું. તેના પરિવારમાં કોઈને તે વિશે સવાલ નહોતો થયો કે આ શું હશે ! પરંતુ ત્રણ વર્ષની ઉંમરે બાળકે કહેવા માંડ્યું કે તેના પૂર્વજન્મમાં તેને લમણા પર ગોળી વાગી હતી અને તેના કારણે મૃત્યુ થયું હતું ! બાળકે આપેલી માહિતીના આધારે એન્ટોનિયા મિલ્સ અને સંશોધકોએ તે દિશામાં તપાસ કરી અને આશ્ચર્યકારક રીતે તે વાત સત્ય નીકળી ! તેટલું જ નહીં, તેના પૂર્વજન્મના મૃત્યુના પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટમાં પણ તેમજ નોંધ્યું હતું. એ મૃત વ્યક્તિનો પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ જોતાં એન્ટોનિયા મિલ્સની નજરમાં એ વાત આવી કે એ વ્યક્તિને વાગેલી ગોળી જમણા કાનની પાછળથી ખોપરી વીંધીને બહાર નીકળી ગઈ હતી. મિલ્સે ફરી પાછા એ બાળકના ઘરે જઈને તેના લમણા પરનું ગોળ ઘાનું ચિહ્ન તપાસ્યું, પુનઃ તે નિશ્ચિત કર્યું, પણ તેના મોઢામાંથી એક આહ ત્યારે નીકળી ગઈ, જ્યારે જમણા કાનની બરાબર પાછળ ખોપરીમાં પણ અંદરના દબાણથી બહાર ફૂલી આવેલું એક વિશિષ્ટ ચિહ્ન હતું !^{૧૦}

બેંગલોરની વિખ્યાત વિજ્ઞાનસંસ્થા ‘નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેન્ટલ હેલ્થ એન્ડ ન્યુરો સાયન્સ’(NIMHANS)ના વિજ્ઞાની ડૉ. સતવંત પશ્ચિયાએ આવા સેંકડો કિસ્સાઓ તપાસ્યા છે. ‘જર્નલ ઓફ સાયન્ટિફિક રિસર્ચ’માં પ્રસ્તુત થયેલો તેમનો સંશોધન-નિબંધ વિજ્ઞાન-જગતમાં ખૂબ આદર પામ્યો છે.

ડૉ. સતવંત પશ્ચિયાએ સતત ૨૦ વર્ષ સુધી ધૂમીને પુનર્જન્મના ૫૦૦ કરતાં વધુ કિસ્સાઓ એકત્રિત કર્યા છે. ‘The Week’ સાપ્તાહિક (એપ્રિલ ૧૯૮૮)ને ઇન્ટરવ્યૂ આપતાં તેઓ કહે છે : ‘તમે આટલી નાની ઉંમરના શિશુને કેવી રીતે આ બધું શીખવી શકો ? અને એમ કરવા પાછળનો આશય પણ શો હોય ? પૈસા ? મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં તો હું જાણું છું તે મુજબ કોઈને પૈસાનો ફાયદો થતો હોય તેવું મેં જોયું નથી. અને પ્રસિદ્ધિ ? એ પણ ક્ષણિક છે. અને તેના માટે એક બાળકના શરીર પર જન્મજાત ચિહ્નો ઓછાં પાડી શકાય છે ? ખોડખાંપણ થોડી ઊભી કરી શકાય છે ?’

ડૉ. સ્ટીવન્સનની જેમ ‘ઇન્ટરનેશનલ સેન્ટર ફોર સર્વાઈવલ એન્ડ રિઈન્કારનેશન રિસર્ચ’ના સૂત્રધાર ડૉ. કીર્તિ રાવતે કાનપુરનો એક રસપ્રદ કિસ્સો રજૂ કર્યો છે. ૧૮ વર્ષીય મીનુ નામની છોકરી, પોતાના પૂર્વજન્મની વાત માંડતાં કહે છે કે તે પૂર્વજન્મમાં કાનપુર ખાતે સુધા તરીકે જન્મી હતી, ત્યાં તેના ડૉક્ટર પતિએ તેનું ખૂન કર્યું હતું. ડૉ. કીર્તિ રાવતે સુધાની તમામ માહિતીની ચકાસણી કરીને અંતે પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ્સ પણ તપાસ્યા. બધું જ સત્ય પુરવાર થયું. તેમાં ડૉ. રાવતને મહત્વની બાબત તે લાગી કે મીનુને તે જ ભાગમાં વાગ્યાનું એક જન્મજાત ચિહ્ન છે, જ્યાં આગલા જન્મમાં સુધાને જખમ થયો હતો !^{૧૧}

એક દલીલ એવી થાય છે કે પુનર્જન્મના કિસ્સાઓ એ જ ધર્મના લોકોમાં મળ્યા છે, જે ધર્મ પુનર્જન્મમાં માને છે. એટલે કે માત્ર હિન્દુ ધર્મના લોકોમાં જ મળ્યા છે, પરંતુ ‘નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેન્ટલ હેલ્થ એન્ડ ન્યુરોસાયન્સ’ (NIMHANS)ના વિજ્ઞાની ડૉ. સતવંત પશ્ચિયાએ સંશોધન કરીને તેનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે.^{૧૨}

‘યુનિવર્સિટી ઓફ વર્જિનિયાના વિજ્ઞાની ડૉ. ઈઆન સ્ટીવન્સન સાથે પુનર્જન્મનાં વૈજ્ઞાનિક તથ્યો તપાસવાનું કાર્ય કરનાર ડૉ. પશ્ચિયાએ, ૨૧-૩-૨૦૦૫ના રોજ ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ને મુલાકાત આપતાં કહ્યું હતું કે, પુનર્જન્મના પુરાવાઓ સુન્ની મુસ્લિમ કોમ્યુનિટીમાંથી પણ મળી આવ્યા છે, જેમની ધાર્મિક માન્યતા મુજબ પુનર્જન્મ જેવું કંઈ છે જ નહીં ! ડૉ. સતવંત પશ્ચિયાએ તપાસેલા પુનર્જન્મના ૪૦૦ કિસ્સાઓમાંથી, ૧૮ કિસ્સાઓમાં એવા મુસ્લિમો હતા, જેઓએ પૂર્વજન્મમાં મુસ્લિમ હોવાના પુરાવાઓ આપ્યા છે, ૭ એવા હિન્દુ છે જેમણે પૂર્વજન્મમાં મુસ્લિમ હોવાના પુરાવાઓ આપ્યા છે ! આ બધા કિસ્સાઓનું વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ ઉપરોક્ત જર્નલ તેમજ ‘જર્નલ ઓફ અમેરિકન સોસાયટી ફોર સાઈકીકલ રિસર્ચ’માં પણ પ્રકાશિત થયેલું છે.^{૧૩}

અહીં, ઉત્તરપ્રદેશના અલ્લાહગંજ નગરમાં ૧૯૬૨માં જન્મેલા નસરુદ્દીન શાહનો કિસ્સો ટાંકવો ઉચિત રહેશે. પુનર્જન્મમાં ક્યારેય ન માનનારા સુન્ની મુસ્લિમ પરિવારમાં તેનો જન્મ. માત્ર બે વર્ષની ઉંમરે તેણે પોતાના પૂર્વજન્મની વાતો માંડી હતી. એક મુસ્લિમ પરિવાર માટે તેનું વર્તન પણ અકલ્પ્ય હતું. જેમ કે તે કોઈની એઠી થાળીમાં જમતો નહોતો, કોઈનો એઠો પાણીનો ગ્લાસ પીતો નહોતો. કારણ કે તેના કહેવા મુજબ તે અલ્લાહગંજથી ૮-૧૦ કિલોમીટર દૂર આવેલા ફરગના ગામનો હરદેવબક્ષસિંહ ઠાકુર હતો. ૨૧ માર્ચ, ૧૯૬૧ના રોજ તેની ૭૫ વર્ષની ઉંમરે હરદેવબક્ષસિંહનું ખૂન કરીને મૃત્યુ નિપજાવવામાં

આવ્યું હતું. ડૉ. સતવંત પશ્ચિયા અને સંશોધકોએ આ કિસ્સામાં મેથોડોલોજિકલ સંશોધન કર્યું ત્યારે તેમને આશ્ચર્ય થયું કે હરદેવબક્ષસિંહના પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ્સમાં જ્યાં શરીર પર ઘા બતાવવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં જ નસરુદ્દીનના શરીર પર જન્મ-જાત ચિહ્ન હતું. ડૉ. ઈઆન સ્ટીવન્સને તેના પર સંશોધન કરીને એક શોધપત્ર પણ રજૂ કર્યું છે.

જ્યાં મુખ્ય ધર્મ તરીકે ઇસ્લામ છે એવા ટર્કિમાં, ‘ઓફિશિયલી’ કોઈ પુનર્જન્મમાં માનતું નથી. છતાં ત્યાં પણ પુનર્જન્મના અસાધારણ કિસ્સાઓ મળી આવ્યા છે ! ટર્કિના અદાના નગરના નેકાટી ઉન્લુતસ્કિરન (Necati Unlutaskiran) નામના બાળકનો કિસ્સો ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.^{૧૪}

તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭ના રોજ કોલંબોથી પ્રકાશિત થતાં ‘શ્રીલંકા ગાર્ડિયન’ વર્તમાનપત્રમાં દીપ્તિ અનુરાગ જયતુંગે નોંધે છે : અમેરિકાનો વિખ્યાત હિપ્નોટિસ્ટ મનોવિજ્ઞાની એડગર કેસી (Edger Casey)એ થોડા સમય પહેલાં અંધ બની ગયેલી એક વ્યક્તિને હિપ્નોસીસ દ્વારા અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં લઈ જઈને તેના પૂર્વજન્મ વિશે માહિતી મેળવી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે તેનો પૂર્વ જન્મ આફ્રિકાની એક જાતિમાં થયો હતો અને તે પોતાની કેદમાં પકડાયેલા માણસની આંખમાં સળિયો ભોંકીને તેની આંખો ફોડી નાખવાની સજા આપતો હતો !

ડૉ. પશ્ચિયા કે ડૉ. કીતિ રાવતની જેમ, પંજાબમાં પતિયાલા સ્થિત ફોરેન્સિક સાયન્સ એક્સપર્ટ શ્રી વિક્રમરાજસિંહ ચૌહાણ પુનર્જન્મના કિસ્સાઓને ફોરેન્સિક વિજ્ઞાનના અભિગમથી તપાસી રહ્યા છે. સને ૨૦૦૩માં ઝાંસીમાં બુંદેલખંડ યુનિવર્સિટી ખાતે યોજાયેલી ‘નેશનલ કોન્ફરન્સ ઓફ ફોરેન્સિક સાયન્ટિસ્ટ્સ’ને સંબોધતાં તેમણે પુનર્જન્મના કેસ સ્ટડી પ્રસ્તુત કર્યા હતા, તે ચોંકાવનારા હતા.

પંજાબમાં લુધિયાણા જિલ્લામાં અલુગા મિયાણા ગામમાં બે વર્ષના બાળક તરણજિતસિંહે અચાનક પોતાના પૂર્વજન્મની વાતો કરવા માંડી. તેના પિતા રણજિતસિંહ વધુ આશ્ચર્યચકિત ત્યારે થયા, જ્યારે બાળક વારંવાર પોતાના પૂર્વજન્મના ગામે જવાનો આગ્રહ કરતો હતો. જો કે તેના પરિવારે તે સમયે તેના પર બહુ ધ્યાન ન આપ્યું. પરંતુ એકાદ વર્ષ પછી તેણે વધુ વિગતો કહેવા માંડી : તેનું પૂર્વ જનમનું નામ સતનામસિંહ, પિતાનું નામ જિતસિંહ, ગામનું નામ ચક્કચેલા, જિલ્લો જલંધર ! એટલું જ નહીં, તેણે વધુ ચોક્કસાઈભરી વિગતો આપી : પૂર્વજન્મમાં તે નિહવાલ ગામે સરકારી માધ્યમિક શાળામાં નવમું ધોરણ ભણતો હતો. એક દિવસ શાળાએથી છૂટીને તે પોતાના મિત્ર સુખવિંદરસિંહ સાથે સાઈકલ પર ઘરે આવી રહ્યો હતો. ત્યારે સામેથી સ્કૂટર લઈને આવતા મિરાજવાલા ગામના જોગોસિંહે સાઈકલ સાથે અકસ્માત કર્યો. તેમાં તે ઘવાયો અને બીજા દિવસે તેનું મૃત્યું થયું હતું !

આર્થિક રીતે પછાત પિતા રણજિતસિંહ માટે આ બધી વિગતો નકામી હતી. છતાં તેના મિત્ર રાજીન્દરસિંહ સાથે તે જિજ્ઞાસાને ખાતર નિહવાલ ગામે ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલમાં માહિતી મેળવવા ગયા. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તા ૧૦-૯-૧૯૮૨ના રોજ શાળાના એક બાળકનું અકસ્માતમાં મૃત્યુ થયું હતું. રણજિતસિંહે તેના રેકૉર્ડ્સ મેળવ્યા, ચક્કચેલા ગામનું સરનામું મેળવ્યું, જિતસિંહના ઘરે પહોંચ્યા, ત્યારે બધી જ વિગતો અસ્સલ મળતી આવતી હતી. બાળક તરણજિતના પૂર્વજન્મના ભાઈ કેવલસિંહ, બહેન લખબીર કૌર, પિતા જિતસિંહ, માતા મોહીન્દર કૌર બધાં કુતૂહલ અને આશ્ચર્ય સાથે અલ્લુણા મિયાણા ગામે તરણજિતને મળવા દોડ્યાં. તેઓ તરણજિતના ઘરમાં પ્રવેશ્યા તે સાથે જ તરણજિતે તે સૌને ઓળખી બતાવ્યા. તેની પૂર્વજન્મની બહેન લખબીર કૌરે તરણજિતની કસોટી લેવા માટે પોતાનાં લગ્નપ્રસંગનો એક ગ્રૂપફોટો બતાવ્યો, તેમાં તે કોણ છે તે ઓળખી બતાવવા કહ્યું. અને તરણજિતે પોતાની પૂર્વજન્મની છબિની ઓળખ ક્ષણભરમાં આપી દીધી !

આ કિસ્સો વર્તમાનપત્રમાં છપાયો ત્યારે ફોરેન્સિક એક્સપર્ટ સંશોધક વિક્રમરાજસિંહે તેનો પર્દાફાશ કરવા નિરધાર્યું.

બંને ગામો અને બંને પરિવારોની તથા તરણજિતસિંહની વારંવાર મુલાકાત લઈને, તમામ દૃષ્ટિકોણથી ચકાસ્યા બાદ વિક્રમરાજસિંહને લાગ્યું કે કિસ્સામાં વજૂદ છે. મૃત્યુની ઘટનાનું વર્ણન બંને પક્ષે એકદમ સમાન હતું. માહિતી મેળવતાં મેળવતાં વિક્રમરાજસિંહને ચક્કચેલા ગામના એક દુકાનદારે કહ્યું કે બાળક મૃત્યુ પામ્યો તેના થોડા દિવસો પહેલાં તેણે મારી દુકાનમાંથી એક નોટબુક ખરીદી હતી અને તેના ત્રણ રૂપિયા ઉધાર રાખ્યા હતા. વિક્રમસિંહ તે દુકાનદારને લઈને બાળક પાસે પહોંચ્યા ત્યારે બાળકે તરત જ તેમને ઓળખી બતાવીને કહ્યું કે મારે તમને બે રૂપિયા આપવાના બાકી છે. વિક્રમસિંહે દુકાનદારને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે બાળકની વાત સાચી છે. મારે બે જ રૂપિયા તેની પાસેથી લેવાના બાકી હતા. હું માત્ર તેની કસોટી લેવા ખાતર ૩ રૂપિયાની ખોટી રકમ બોલ્યો હતો.

બાળકે વિક્રમસિંહને એક માહિતી એ પણ આપી કે પૂર્વજન્મમાં જ્યારે તેનો અકસ્માત થયો ત્યારે તેની શાળાની નોટબુક્સ

લોહીથી ખરડાઈ ગઈ હતી. તેના પાકીટમાં ત્યારે ત્રીસ રૂપિયા હતા. તરણજિતસિંઘની વાત બિલકુલ સત્ય નીકળી. લોહીથી ખરડાયેલી નોટબુક્સ તેની માતાએ રાખી મૂકી હતી. વિક્રમસિંહને લાગ્યું કે આ વિશે વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસ કરવી જોઈએ. તેમણે બાળકની પૂર્વજન્મની નોટબુક્સ હસ્તગત કરી લીધી. ત્યાર બાદ તરણજિતના હસ્તાક્ષર એક કાગળમાં કરાવડાવ્યા. વિક્રમસિંહે પૂર્વજન્મની નોટબુક્સના હસ્તાક્ષર અને આ જન્મના હસ્તાક્ષર ફોરેન્સિક સાયન્સ મુજબ ચકાસ્યા. નેશનલ કોન્ફરન્સમાં ભારતભરના ફોરેન્સિક સાયન્ટિસ્ટો સમક્ષ તે રજૂ કર્યા. તમામ નિષ્ણાતોએ કબૂલ કર્યું કે આ બંને હસ્તાક્ષર એક જ વ્યક્તિના છે ! ફોરેન્સિક સાયન્સનો એક નિયમ છે કે દુનિયાની કોઈ પણ બે વ્યક્તિના હસ્તાક્ષર ક્યારેય સમાન ન હોઈ શકે. શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન અને ઑપ્ટિક્સ - આ ત્રણના સંયોજનથી હસ્તાક્ષર વિજ્ઞાન બને છે. આ જટિલ સંયોજન દ્વારા વૈજ્ઞાનિકોએ તરણજિતસિંઘ અને તેમના પૂર્વજન્મના હસ્તાક્ષર એક જ વ્યક્તિના કહ્યા, ત્યારે એક વસ્તુ પુરવાર થઈ કે આત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જાય છે ત્યારે તેનું મન તેની સાથે જ રહે છે.

ક્યારેક પૂર્વજન્મની જખમકારક દુર્ઘટનાની સાથે પૂર્વજન્મનો ભય પણ આ જન્મ સાથે જોડાયેલો રહે છે.

તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭ના રોજ ‘શ્રીલંકા ગાર્ડિયન’માં દીપ્તિ જયતુંગે નોંધે છે : ‘શ્રીલંકામાં ત્રણ વર્ષના એક બાળકે ઘરમાં ‘અરાક’ (શરાબ) પીવા માગ્યો ! ઘરમાં સૌને અતિ આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે ઘરમાં શરાબ માગવાની સાથે તેણે પોતાની પત્ની ‘કુસુમ’ને યાદ કરી ! પુનર્જન્મના સંશોધકોને આ માહિતી મળતાં ત્યાં પહોંચી ગયા, તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તેનું પૂર્વજન્મનું નામ ‘સામી’ (Sammy) હતું. તે સી.જી.આર. (Ceylon Government Railways)માં વર્કર તરીકે નોકરી કરતો હતો અને નોકરી બાદ પાછળથી તે ‘અરાક’(દારૂ) વેચવાનું કામ કરતો હતો.

આ બાળકનાં માતાપિતાને એ સમજાતું નહોતું કે ક્યાંયથી પણ જીપગાડીનો અવાજ આવે છે ત્યારે આ બાળક શા માટે ભયથી કાંપવા માંડે છે. પરંતુ સંશોધકો પૂર્વજન્મની માહિતી શોધવા નીકળ્યા ત્યારે તેનો તાળો મળી ગયો : પૂર્વજન્મમાં સામી ગેરકાયદેસર દારૂ વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. આથી, જીપગાડી ભરીને પોલીસની કુમક ગમે ત્યારે તેના ધંધા પર રેડ પાડવા આવી ચઢતી ત્યારે તે નાસી છૂટતો. આમ છતાં તે ઘણી વખત પકડાઈ પણ ગયો હતો. સંશોધકોએ તેની ધરપકડના લીગલ ડોક્યુમેન્ટ્સ પણ એકત્રિત કરીને તે વાતની ખાતરી કરી લીધી હતી !

‘ઘણાં બાળકો બાળવયથી પાણી, પશુ, વાહનો કે ઊંચાઈના ‘ફોબિયા’(ભય)થી કાંપતા હોય છે, તેના મૂળમાં પણ તેના પૂર્વજન્મની કોઈ ઘટના સંકળાયેલી હોઈ શકે છે.’ મનોવિજ્ઞાનીઓ હવે આ વાત સ્વીકારે છે.

કોઈક એમ દલીલ કરી શકે કે બધાં બાળકોને કે આપણને સૌને પૂર્વજન્મની વિગતો કેમ યાદ નથી આવતી ? જોકે બધાને પૂર્વ-જન્મની આ સ્મૃતિ નથી થતી તે પરમાત્માની કૃપા કે વરદાન છે.

પૂર્વજન્મની વિગતો આપણે ભૂલી ગયા છીએ તેમ કહેવા કરતાં, પૂર્વજન્મની વિગતો પરમાત્માએ આપણને કૃપા કરીને ભુલાવી દીધી છે - એમ કહેવું વધુ યોગ્ય છે. ગાંધીજી કહે છે તે ઉચિત છે : ‘વિસ્મૃતિ એ પરમાત્માનું વરદાન છે.’

માત્ર કલ્પના તો કરી જુઓ, એક પરણિત સ્ત્રી પોતાનાં સંતાનો અને પતિને વિરહમાં છોડીને મૃત્યુ પામે, તેનાં ચાર-પાંચ વર્ષ પછી અચાનક કોઈ નાની બાળકી આવીને બારણાં ખખડાવતી કહે : ‘હું તમારી માતા છું’ કે ‘હું તમારી પત્ની છું’ કે ‘હું તમારી બહેન છું.’ ત્યારે કેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય ?

વિખ્યાત વિજ્ઞાન સામયિક Omniને ઈન્ટરવ્યૂ આપતાં ડૉ. સ્ટીવન્સન કહે છે ‘કેટલાય કિસ્સાઓમાં બાળકો પોતાનાં મા બાપને ‘રિજેક્ટ’ કરે છે અને કહે છે કે તમે મારાં સાચાં મા-બાપ નથી. એટલું જ નહીં, કેટલીયવાર પોતાના પૂર્વજન્મના ‘અસ્સલ’ ઘર તરફ દોડવા માંડે છે ! અન્ય કેટલાક કિસ્સાઓમાં તે પોતાનાં પૂર્વજન્મના પતિ કે પત્ની અને બાળકો સાથે ફરીથી જોડાઈ જવાની હઠ પકડે છે. ભારતના એક કિસ્સામાં એક બાળક પૂર્વજન્મની પોતાની ઉપપત્ની (રખાત) પ્રત્યે એટલો બધો આસક્ત હતો કે તે કોઈ પણ ભોગે તેને પોતાની સાથે લાવવા મથતો હતો, જેને કારણે તેને અને તે સ્ત્રી બંનેને શરમજનક દુર્દશામાં મુકાવું પડ્યું હતું!’^{૧૫}

આમ છતાં એમ લાગે છે કે, કેટલાંક બાળકોને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ કરાવીને પરમાત્મા, સમસ્ત માનવજાતને પુનર્જન્મમાં શ્રદ્ધા જ દેવાની રહ્યા છે.

પુનર્જન્મ એક એવું સત્ય છે, જેનો વિશ્વનો કોઈ પણ ધર્મ અસ્વીકાર નહીં કરી શકે, વિજ્ઞાન પણ નહીં !

મૃત્યુ પછીનું જીવન...

જન્મ પહેલાંની આવી અનેક વાતો પુનર્જન્મની હકીકતનો સ્વીકાર કરવા માટે વિજ્ઞાન-જગતને ઝુકાવી રહી છે, તો બીજી

તરફ મૃત્યુ અંગેની જિજ્ઞાસા પણ એક આગવી ભૂમિકા ભજવી રહી છે. મૃત્યુ પછીની દુનિયા માટે વિજ્ઞાન શું કહે છે !

એક તરફ નાનાં નાનાં બાળકો શિશુ મુખેથી પૂર્વજન્મના અનુભવો વહાવે છે તો બીજી તરફ મૃત્યુનું દ્વાર ખખડાવીને પાછા આવેલા લોકો પણ પુનર્જન્મના હિસાબ-કિતાબ ખોલે છે. આજકાલ પરા-મનોવિજ્ઞાન (Para psychology) તરીકે લોકપ્રિય થયેલી વિજ્ઞાનશાખામાં મૃત્યુ નજીકના અનુભવો કે પ્રયોગો (NDE) ખૂબ પ્રચલિત છે. NDE એટલે Near-Death Experience, એટલે કે મૃત્યુની નજીક ગયાના અનુભવો.

સને ૧૯૫૦ના દાયકાથી NDE પર સંશોધનોનો એક સિલસિલો ચાલે છે. મૃત્યુશય્યા પર સૂતેલી વ્યક્તિને ડોક્ટરો ‘ક્લિનિકલી ડેડ’ એટલે કે મૃત જાહેર કરે, ત્યાર પછી ચંદ્ર સમયમાં તે વ્યક્તિ પુનઃ જીવતી થઈ જાય, ત્યારે વિજ્ઞાનીઓને માટે જિજ્ઞાસાનો પારો આસમાને ચઢી જાય, એમ કે મૃત્યુ સમયે તેને શો અનુભવ થયો હશે ?

‘આપણે મૃત્યુ પામીએ છીએ ત્યારે શું થાય છે ?’ તે વિશે જિજ્ઞાસા માણસમાત્રને સતાવે છે, પરંતુ કેટલાક ધૂની વિજ્ઞાનીઓ એ જિજ્ઞાસાને પોતાની જિંદગીનું લક્ષ્ય બનાવીને તેની પાછળ પડી જાય છે, ત્યારે વિશ્વને એક જ્ઞાનસભર સર્જન લાખે છે.

ન્યૂયોર્કના પી.એમ.એચ. એટવોટર નામના સંશોધકે આવા અનુભવોની માહિતી એકત્રિત કરવામાં ઘણી નામના મેળવી છે. તેમને આ વિષયમાં કેવી રીતે રસ પડ્યો ? ‘The Complete Idiots Guide to Near-Death Experience’^{૧૬} પુસ્તકમાં જ તેઓ કારણ આપે છે. સને ૧૯૭૭માં જાન્યુઆરી-માર્ચ દરમિયાન તેમને સ્વાસ્થ્યની ગંભીર મુશ્કેલી ઊભી થઈ ત્યારે તેઓ ત્રણ વખત મૃત્યુ પામ્યા અને ફરીથી જીવતા થયા અને ત્રણેય વખતના તેમના અનુભવો આશ્ચર્યકારક હતા !

સાજા થયા પછી, એટવોટરે પોતાના એ અનુભવો સાથે જીવનનું એક લક્ષ્ય બનાવ્યું : NDE પર સંશોધનો કરીને તેનો સાચો ચિતાર મેળવવો છે. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષોથી તેમણે આ જ વિષય પર પુખ્ત વયના ૩૦૦૦ અને ૨૭૭ બાળકોના NDE પર ઊંડાં સંશોધનો કર્યાં છે. ‘Coming back to life : The After effects of the Near Death Experience’ તથા ‘Beyond the Light : What is not being said About the Near-Death Experience.’ વગેરે પુસ્તકો વૈજ્ઞાનિક તથ્યોથી છલકાય છે.

‘જાતે મરીને અનુભવો કરવા કરતાં, આ પુસ્તક વાંચી જવા જેવું છે, જેણે જાતે મરીને અનુભવ કરી લીધો છે.’ - અન્ય લેખકો રિમાર્ક લખે છે !

એવી જિજ્ઞાસાઓથી થનગનતા વિજ્ઞાનીઓમાં એક સમર્થ નામ છે, ‘Life After Life’^{૧૭} પુસ્તકો લખીને જગવિખ્યાત થનાર અમેરિકન વિજ્ઞાની ડૉ. રેમન્ડ મૂડી. હૃદય કામ કરતું બંધ થઈ જાય, મગજની પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જાય, એનો અર્થ એ નથી કે જીવનનો અંત આવી ગયો - આટલું સત્ય લોકો સમક્ષ રજૂ કરવા તેમણે ૩૦ વર્ષ સંશોધનમાં વિતાવ્યાં. જે લોકોનું હૃદય અને મગજ બંધ પડી ગયાં હોય, તેમને મૃત્યુ પામેલા જાહેર કરાયા હોય તેવા લોકો ફરીથી પાછા સજીવન થાય ત્યારે તેમના શા અનુભવો હોય છે ? ડૉ. રેમન્ડ મૂડીએ તે જાણવા માટે તેનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરવા માટે જીવન ખપાવી દીધું. એવા લોકોએ ડૉ. રેમન્ડ મૂડીને એક સર્વસામાન્ય અનુભવમાં કહ્યું : તેઓએ મૃત્યુ પછી એક લાંબી ગુફા-ટનલ જોઈ અને તેના અંતે પ્રકાશનો પુંજ જોયો! કોઈકે કહ્યું કે તેમણે પોતાના મૃત સ્વજનોને પણ જોયા, જે કંઈક નવી અને વધુ જિંદગી તથા દુનિયા વિશે વાત કરતા હતા! ડૉ. મૂડી અને તેમના સાથીઓએ આવા હજારો કિસ્સાઓ પુરાવા રૂપે ચકાસ્યા. મોટાભાગના તમામ લોકો એક બીજાથી તદ્દન અજાણ્યા હોવા છતાં, તેમના મૃત્યુ પછીના અનુભવોમાં ખૂબ જ સામ્ય હતું. એ જ સૂચવે છે કે આ અનુભવ કથનમાં ક્યાંય બનાવટ ન જ હોઈ શકે. ડૉ. રેમન્ડ મૂડી પૂછે છે કે, બ્રેઈનની પ્રવૃત્તિ તદ્દન સ્થગિત થઈ ગયા પછી, એ દર્દીઓને મૃત્યુ પછીના અનુભવો યાદ કેવી રીતે રહ્યા હશે?

હોલેન્ડના સંશોધક ડૉ. વેન લોમેલ આવાં સંશોધનોના અંતે કહે છે કે જ્યારે માણસનું મધ્યસ્થ ચેતાતંત્ર (Central Nervous System) બિલકુલ બંધ હોય તેવા સંજોગોમાં પણ મૃત વ્યક્તિ કોઈક દૃશ્ય જોઈ શકે, એ કેટલું મોટું આશ્ચર્ય કહેવાય ! આ જ બાબત પુરવાર કરે છે કે ચેતના (Consciousness) એ મગજનું કાર્ય નથી, ભૌતિક રીતે જેને બ્રેઈન કહીએ છીએ તેના કરતાં કોઈક અલગ અને વિશેષ તત્ત્વ છે.

ડૉ. વેન લોમેલ સ્વાનુભવ ટાંકે છે. એક વૃદ્ધ દર્દી મૃત્યુ પામ્યો. ડોક્ટરોએ તેને મૃત જાહેર કર્યો તે સમયે આ દર્દીની અંતિમ અવસ્થામાં તેને બચાવવાના પ્રયાસરૂપે તેની શ્વાસનળીમાં કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ માટે એક નળી નાખી હતી. આ નળી નાખતી વખતે ડોક્ટરોએ તે વૃદ્ધના દાંતનાં ચોકડાં કાઢવાં પડ્યાં હતાં. જોકે આ નળી નાખતાં પહેલાં જ દર્દી મૃત્યુ પામી ગયો હતો, પણ હૃદય અને મગજની કાર્યવાહી ઠપ થઈ જતાં, પ્રયાસોને અંતે તેને મૃત જાહેર કરવામાં આવ્યો. આમ છતાં થોડાક સમય

પછી તે દર્દીનું હૃદય ફરીથી ધબકવા માંડ્યું. દર્દી પુનઃ સજીવન થયો. એકાદ અઠવાડિયા પછી તે દર્દી ફરીથી સભાન થયો, ત્યારે તેણે પોતાના દાંતનાં ચોકઠાં માંગ્યાં. ડોક્ટરોને કે સ્ટાફને એ યાદ જ ન આવ્યું કે શ્વાસ માટેની નળી નાખતી વખતે દાંતનાં ચોકઠાં ક્યાં મુકાઈ ગયાં છે ! ત્યારે સૌના આશ્ચર્યની વચ્ચે દર્દીએ ડોક્ટરોને યાદ કરાવ્યું કે તમે મારાં ચોકઠાં આ જગ્યાએ મૂક્યાં છે ! અને તેનું રહસ્ય તેણે જ બતાવ્યું : ‘જ્યારે તમે મારા ફેફસાંમાં નળી નાખી રહ્યા હતા ત્યારે હું શરીરની બહાર હતો અને રૂમમાં ઉપર વિહરતો હતો. મેં તમને ચોકઠાં મૂકતાં જોયા હતા!’^{૧૮}

રશિયામાં કેલિનિનગ્રાદ રિજિયોનલ હોસ્પિટલના ‘રિએનિમેશન’ વિભાગના વડા ડૉ. વ્લાદીમીર ઝેતોવે

(Vladimir Zatovk) થોડાં વર્ષો પહેલાં એક પ્રેસ કોન્ફરન્સને સંબોધતાં કહ્યું કે મૃત્યુ એક એવી જટિલ રહસ્યમય બાબત છે જેને વિજ્ઞાન આજ સુધી ઉકેલી શક્યું નથી, પરંતુ અનુભવો આધારે એક વાત ચોક્કસ કહી શકું કે માણસના મૃત્યુ પછી પણ આત્મા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ પુનઃજીવન જીવે છે. ત્યારે નાસ્તિક રશિયન જર્નાલિસ્ટો પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવતાં ઊછળી પડ્યા હતા.

પોતાના આ વિધાનનો વિશેષ ખ્યાલ આપતાં ડૉ. વ્લાદીમીરે પુરાવાબદ્ધ વિગતોનો સિલસિલો રજૂ કર્યો હતો. ડૉ. વ્લાદીમીરે આપેલાં ઉદાહરણોમાં એક ઉદાહરણ હતું : ઈરિના લાકોબા નામની એક દર્દીનું. એક ગંભીર વાહન અકસ્માતમાં તે બેભાન અવસ્થામાં (કોમામાં) સરી પડી હતી. એકાદ મહિના બાદ તે પુનઃ સભાન બની ત્યારે સૌને તેનામાં અભૂતપૂર્વ પરિવર્તન જોવા મળ્યું. એક ફિશિંગ કંપનીમાં વીસ વર્ષ સુધી એક્સપર્ટ એન્જિનિયર તરીકે ફરજ બજાવનાર આ મહિલા અચાનક કહેવા લાગી હતી કે તેણે પોતાના પૂર્વજન્મ જોયા, જેમાં તે એક નાની બાલિકા હતી ! એટલું જ નહીં સાથે સાથે તે કોઈક એવી વિચિત્ર ભાષા પણ બોલવા લાગી હતી, જે ડોક્ટરો સમજી શકતા નહોતા. કેલિનિનગ્રાદ યુનિવર્સિટીના ભાષાશાસ્ત્રીઓએ તે ઉકેલી આપ્યું કે આ આફ્રિકાની સ્વાહિલી ભાષા છે, એટલું જ નહીં તેણે સ્વાહિલી ભાષામાં બનાવેલું એક કાવ્ય રશિયન ઉપરાંત ઈંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં ભાષાંતરિત પણ કરી આપ્યું ! જે ભાષાઓનો કક્કો પણ તે અકસ્માત પહેલાં ક્યારેય જાણતી નહોતી !

ઈરિના બેભાન અવસ્થામાં હતી તે દરમિયાન, તેની તબિયત અંગે ડૉ. વ્લાદીમીરે તેના પતિ સાથે એક મીટિંગ કરી હતી. મીટિંગની આ રૂમ ઈરિના જ્યાં કોમાની પરિસ્થિતિમાં સૂઈ રહી તે વોર્ડથી બે માળ ઉપર હતી. ડોક્ટરને આશ્ચર્ય તો ત્યારે થયું જ્યારે તે સભાન થઈ ત્યારે ઈરિનાએ પોતાના પતિ અને ડોક્ટર સાથેની મીટિંગની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો તેમને કહી સંભળાવી ! તેનાથી ન જોઈ શકાય, ન સાંભળી શકાય એવા સ્થાને થયેલી આ મીટિંગની રજૂ રજ માહિતીની તેને કેવી રીતે ખબર પડી ? અને તે પણ તેની જડ અવસ્થામાં ! ડોક્ટરે પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેનો આત્મા શરીરની બહાર નીકળ્યો હતો અને તેણે પથારીમાં પડેલું પોતાનું શરીર પણ રૂમમાં ઉપરથી જોયું, અને હોસ્પિટલમાં બધે ઘૂમતાં ઘૂમતાં તે એ રૂમમાં પણ પ્રવેશી હતી, જ્યાં ડોક્ટર અને તેના પતિની મીટિંગ ચાલી રહી હતી, તેણે મીટિંગની બધી વાતો સાંભળી હતી !^{૧૯}

આવી અનેક ઘટનાઓએ સંશોધક વિજ્ઞાનીઓ માટે મૃત્યુ પછીનાં દ્વાર ખોલી રાખ્યાં છે : જેમ કે આત્માનું અસ્તિત્વ મૃત્યુ પછી પણ રહે છે, આત્મા યાત્રા કરે છે.

પુનર્જન્મના સંશોધનક્ષેત્રમાં હિપ્નોટિઝમ(સંમોહન વિદ્યા)નો પણ ઉપયોગ કરનારા મનોવિજ્ઞાનીઓ પણ પશ્ચિમના દેશોમાં ભરપૂર માત્રામાં વિદેશોમાં મહોરી ઊઠ્યા છે. ડૉ. પીટર રેમસ્ટર (સીડની, ઓસ્ટ્રેલિયા), ડૉ. બ્રાયન વેઈઝ (યુ.એસ.એ.) વગેરે નિષ્ણાતોએ હિપ્નોસીસ અને ટ્રાન્સનો ઉપયોગ કરીને પુનર્જન્મના અનેક કિસ્સાઓ પુરવાર કર્યા છે, પરંતુ વિશ્વની સાયન્ટિફિક કોમ્યુનિટીએ ખૂબ મોટા પાયે તેનો વિરોધ કરીને, તેને અપ્રમાણભૂત ઠરાવી છે. આથી તેનો આપણે વિશેષ નિર્દેશ અહીં નહીં કરીએ.

ટૂંકમાં, વિજ્ઞાનની ઓર્થોડોક્સ માન્યતાઓમાં પુરાઈને બેઠેલા લોકોમાં પણ હવે એક સળવળાટ શરૂ થયો છે. છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓ પહેલાં જ પુનર્જન્મને એક કપોલકલ્પિત થિયરી માનવામાં આવતી હતી. તેના બદલે આજે ધીમે ધીમે તેમાં કાંઈક વજૂદ છે એવી માન્યતા સ્વીકારવા લાગી છે.

તેમને થમ તો જીવન પછીના જીવનમાં બિલકુલ શ્રદ્ધા ન હતી. પોતાના પુસ્તક ‘રિકલેક્શન ઓફ ડેથ(Re-collection of Death)’માં કાર્ડિયોલોજિસ્ટ ડૉ. માઈકલ બી. સબોમ(Michael B. Sabom) લખે છે : ‘મૃત્યુ વિશે મારું શું મંતવ્ય છે એ વિશે ડૉ. માઈકલ બી. સબોમને કદાચ કોઈએ પૂછ્યું હોત તો મેં કહ્યું હોત કે મૃત્યુ સાથે તમે મરી જ ગયા છો.’

વૈજ્ઞાનિક પુરાવાઓને આધારે જ સત્ય સ્વીકારવું એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો. પરંતુ ૧૯૭૬માં ફ્લોરિડાના એક ચર્ચમાં

ડો. મૂડીએ લખેલા 'Life after life' પુસ્તકની વિગતો સાંભળી, ત્યારે તેમના શંકાશીલ માનસમાં જિજ્ઞાસા જાગી.

તેમણે જાતે જ આ પુસ્તક વાંચ્યું, પરંતુ તેમાં તેમને કંઈ તથ્ય લાગ્યું નહિ. એ દિવસોમાં તેમણે પોતાના જ દરદીઓ પાસેથી મૃત્યુ નજીકના અનુભવો સાંભળ્યા. તેમને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું કે ડો. મૂડીનાં પુસ્તકોમાં મૃત્યુ નજીકની વ્યક્તિઓના જે અનુભવો હતા, તેવા જ આ અનુભવો હતા !

આ હકીકતોને વધારે વૈજ્ઞાનિક ઢબે તપાસવા માટે માણભૂત સચોટ માહિતી મેળવવા તેમણે ઝંપલાવ્યું.

મે, ૧૯૭૬થી માર્ચ, ૧૯૮૧ સુધીમાં ૧૧૬ વ્યક્તિઓના વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ અને સંશોધનાત્મક વૃત્તિથી માણભૂત અનુભવો એકત્રિત કર્યા. આ અનુભવોનું પૃથક્કરણ કરીને 'રિકલેક્શન ઓફ ડેથ'^{૨૧} પુસ્તક પ્રસ્તુત કર્યું.

દેહથી આત્મા ભિન્ન છે અને મૃત્યુ પછી જીવન છે - એવી બાબતોમાં જેમને શ્રદ્ધા નથી, એવા લોકોએ આવા અનુભવો અંગે આપેલાં જુદાં જુદાં કારણો પણ તેમણે આ પુસ્તકમાં મૂક્યાં છે. પરંતુ મૃત્યુ નજીકના અનુભવોના નક્કર પુરાવા રજૂ કરીને ડો. સબોમે સમજાવ્યું કે મૃત્યુ નજીકના અનુભવો એ કાલ્પનિક મનઘડંત તરંગો નથી, પણ હકીકત છે. અને તેથી જ આ મૃત્યુ પછીનું જીવન પણ એક નક્કર વાસ્તવિકતા છે.

અ-વૈજ્ઞાનિક દાવાઓનો નિષેધ કરીને તેની પોકળ વાતો ઉઘાડી પાડવા માટે સતત મથનાર જગવિખ્યાત બ્રહ્માંડ-વિજ્ઞાની કાર્લ સેગન (Carl Sagan), છેલ્લા દાયકાઓમાં સૌથી વધુ આદર મેળવનારા વિજ્ઞાનીઓમાંના એક છે. મૃત્યુ પછીના આવા અકળ અનુભવો કે બાળકના જન્મ પૂર્વેના અગમ્ય અનુભવોની વૈજ્ઞાનિક રજૂઆતોએ તેમને અંતરથી ઝંકૃત કરી દીધા. ઊંડા અધ્યયન પછી તેમને લાગ્યું કે પુનર્જન્મનું આ ક્ષેત્ર અ-વૈજ્ઞાનિક નથી. સને ૧૯૮૬માં પોતાના પુસ્તકમાં બાળકોના પુનર્જન્મના કિસ્સાઓનો નિર્દેશ કરતાં શ્રી સેગન માને છે કે પુનર્જન્મના કિસ્સાઓ પર ખરેખર ગંભીરતાથી ઊંડું સંશોધન થવું જોઈએ, તેમાં કંઈક વજૂદ છે. તેઓ લખે છે : ^{૨૧}

'young children sometimes report the details of a previous life, which upon checking turn out to be accurate and which they could not have known about in any way other than reincarnation. I pick these claims not because I think they are likely to be valid (I don't), but as examples of contentions that might be true.'

આ તો માત્ર વિજ્ઞાનના એક દષ્ટિકોણની વાત થઈ, જેમાં વિજ્ઞાનીઓને હવે કંઈક દિશા જડી છે, પરંતુ પુનર્જન્મના જ વિષયમાં એવા સેંકડો પ્રશ્નો વણઉકળ્યા છે, જે વિજ્ઞાનની મર્યાદાની બહાર છે. આત્મા મૃત્યુ પછી ક્યાં જાય છે ? તેની ગતિ-અધોગતિ-ઉર્ધ્વગતિ કોણ સંચાલિત કરે છે ? મૃત આત્માએ નવો જન્મ ક્યાં લેવો - તે કોણ નિર્ધારિત કરે છે ? આત્માના નવા શરીરનાં સુખ-દુઃખના પ્રશ્નોને પૂર્વજન્મ સાથે કેટલી લેવાદેવા છે ? અને તે માટે કોણ જવાબદાર છે ? આવા સેંકડો પ્રશ્નો વિજ્ઞાનીઓની મર્યાદાની બહાર છે. તે માટે વિજ્ઞાની નહીં, પરમજ્ઞાની જોઈએ, જેમની પાસે આધ્યાત્મિક ચેતના છે. એવા ગુણાતીત સત્પુરુષ જ જીવનનાં આ સકળ રહસ્યો ઉકેલીને માણસના જીવનને સાર્થકતા આપી શકે છે. નહીંતર, એક શરીરથી બીજા શરીરની ભટકણનું ચક્ર ક્યારેય આત્માને ઠરીને ઠામ થવા દેતું નથી.

વિખ્યાત અમેરિકન લેખક રિચાર્ડ બાક (Richard Bach) 'જોનાથન લીવિંગ્સ્ટન સીગલ' નામના પુસ્તકમાં એક સંવાદરૂપે લખે છે : 'પેટનો ખાડો પૂરવા, ઝઘડવા ને આગેવાની મેળવવા ઉપરાંત પણ જીવનમાં કંઈક છે, તેનું ભાન થતાં અમારા કેટલા જન્મારા વીત્યા તેનો તને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય? હજાર જન્મો જોનાથન, ના, દસ હજાર! પૂર્ણતા નામની કોઈ ચીજ છે તેનું ભાન થતાં બીજી સો જિંદગીઓ વીતી ગઈ, અને જીવનનો ઉદ્દેશ એ પૂર્ણતાને પ્ત કરવાનો, ને તેનો આદર્શ બીજા સામે રજૂ કરવાનો છે, એ સમજવામાં વળી બીજા સો જન્મ લાગ્યા છે !'

પુનર્જન્મની આ ઘટમાળ સાથે આપણને કોઈ લેવા-દેવા છે ? મંથન કરવું જોઈએ. ખૂબ જન્મો વિતાવ્યા, લાગે છે કે હવે પૂર્ણતા મેળવવા જાગી જવું જોઈએ. આમ જ જન્મો વિતાવતા છ અબજના માનવ-ટોળાની વચ્ચે, ગુણાતીત સત્પુરુષના શરણે જઈને જીવન સાર્થક કરી લેવા જેવું છે. માનવજન્મ પામીને જીવનની સાર્થકતા માટે નહીં જાગનારાઓને કબીરજી હાકલ કરે છે :

‘ઊઠ જાગ મુસાફિર ભોર ભયો...

જો જાગત હૈ વો પાવત હૈ, જો સોવત હૈ વો ખોવત હૈ...'

પાઠટીપ :

1. Hinduism Today; Himalayan Academy, Hawaii, USA, March-April, 2001.
2. Times of India, Lucknow, 14-7-2001.
3. Twenty Cases Suggestive of Reincarnation. (1966). (Second revised and enlarged edition 1974), University of Virginia Press, ISBN 0813908728.
Cases of the Reincarnation Type Vol. I to IV: University of Virginia Press.
European Cases of the Reincarnation Type. (2003). McFarland & Company, ISBN 0786414588.
4. Carol Bowman, Children's past lives, Children past lives Center, Interview with Dr. Ian Stevenson.
5. સ્વર્ણલતા તિવારી, આજે ભોપાલની ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજનાં પ્રિન્સિપાલ છે અને તેમના પતિ આઈ.એ.એસ. અધિકારી તરીકે ભારત સરકારમાં ઉચ્ચ હોદ્દા પર ફરજ બજાવી રહ્યા છે.
6. Shroder, Tom. 1999, Old Souls : The Scientific Evidence for Past Lives. Simson and Shuster, NY, USA.
7. Stevenson, I. (1997a). Biology and reincarnation: A contribution to the etiology of birthmarks and birth defects. Westport, CT.: Praeger. Stevenson, I. (1997b). Where biology and reincarnation intersect. Westport, CT.: Praeger.)
8. Stevenson, Ian. (1993). "Birthmarks and Birth Defects Corresponding to Wounds on Deceased Persons", Journal of Scientific Exploration, 7:403-410.
9. Mills, A. (1992, December). Childhood alternate identities: A comparison of children said to remember previous lives and children with imaginary playmates. Paper delivered at the annual meeting of the American Anthropological Association, San Francisco, CA.
10. Mills, A. (1989). A replication study: Three cases of children in north India who are said to remember a previous life. Journal of Scientific Exploration, 3, 133-184.
11. Ambica Gulati, Life Positive, April 2001, New Delhi.
12. Dr. Satwant K. Pasricha, Cases of the Reincarnation Type in South India: Why So Few Reports? Journal of scientific Exploration, Society for Scientific Exploration, Vol. 15, No.2, pp. 211-221, 2001.
13. NIMHANS Journal, April 1998 issue, pp 93-100.
14. Trutz Hardo. Reincarnation : True Cases of Children Who Have Lived Before. Jaico Publishing House, 2004 ISBN: 8179921522.
15. Omni Magazine 10(4): 76(1988).
16. PMH Atwater. The Complete Idiots Guide to Near-Death Experience. Macmillan (Alpha Group), New York City, February, 1999. ISBN 0028632346.
17. Raymond Moody, Life After Life: the investigation of a phenomenon – survival of bodily death, San Francisco, CA: HarperSanFrancisco, 2001. ISBN 0-06251739-2.
- 18,19. Natalia Leskova. Discuss this article with others on Pravda.ru forum. 22.03.2005
20. Sabom, Michael B. (1983) Recollections of Death: A Medical Investigation. Pocket Books.
21. Sagan, Carl. (1996). The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark, p. 303.

— સાધુ અક્ષરવત્સલદાસ ◆